

De Belgische legatie in Beijing Het neo-Vlaamse renaissancekasteel (1902-1909) als instrument van representatie?

door Charlotte ROTTIERS

Abstract

Deze bijdrage onderzoekt het Belgische neo-Vlaamse renaissance kasteel in Beijing, opgetrokken na de Bokseropstand (1900). De gelaagde betekenissen in dit kasteel kunnen enkel doorgrond worden door het in zijn context te analyseren, een diplomatieke compound inclusief vier paviljoenen en barakken (1902-1909). De conceptie van dit project wordt gereconstrueerd op basis van archiefonderzoek in het Diplomatiek Archief van België en het Rekenhof, en in comparatief perspectief geplaatst met de eerdere Belgische diplomatieke gebouwen in Beijing voor 1900, alsook met het contemporaine bouwproject van het Belgische Consulaat-Generaal in Seoul (1903-1907) als staalkaart van de Belgische industrie. Deze paper toont zo aan hoe de Belgische compound in Beijing fungeerde als een instrument in de Belgische politiek-economische legitimiteit, culturele representatie en neo-imperialistische ambities.

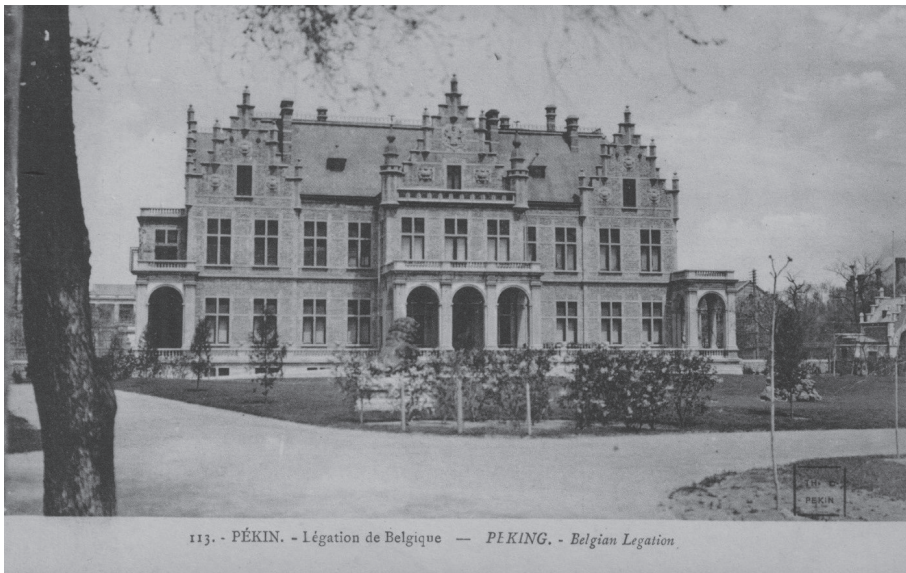
INLEIDING

In de nasleep van de Bokseropstand (1900) bouwde het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken in Beijing (1902-1909) een diplomatieke compound: een ommuurd en bewaakt complex met meerdere gebouwen, elk met hun eigen bestemming zoals huisvesting en kantoorruimte voor het Belgische diplomatieke personeel en bedienden. Deze compound telde naast het centraal geplaatste neo-Vlaamse renaissancekasteel dat dienst deed als residentie met representatieve ontvangstruimtes voor het hoofd van de legatie en diens gezin (zie afbeelding 1); ook vier paviljoenen voor de medewerkers die onder het gezantschapshoofd stonden, respectievelijk (1) de attaché, (2) de gezantschapsraad, (3) de kanselarij met accommodatie voor de tolken, en (4) de commandant van de gezantschapswacht; en ook barakken voor de aanwezige soldaten.

Dit nieuwbouwproject was echter reeds het derde legatiegebouw dat een vaste uitvalsbasis moest vormen voor het Belgische diplomatieke personeel in Beijing. Normaliter waren de diplomaten zelf verantwoordelijk voor de zoektocht en financiering van geschikte huisvesting op post, maar in Beijing was het Ministerie van Buitenlandse Zaken genoodzaakt om zijn financiële en logistieke verantwoordelijkheid op te nemen wanneer het geconfronteerd werd met de moeilijke en kostelijke huisvestingssituatie in de Chinese hoofdstad.

Vanaf ongeveer 1877 bouwden de Franse lazaristenbroeders het eerste Belgische legatiegebouw in het centrum van de legatiewijk, maar vanaf midden 1880 verhuisden de Belgische diplomaten naar legatiegebouw 2.0, dat verder weg lag van de legatiewijk en de daar gehuisveste Westerse gemeenschap, en vernield werd in de Bokseropstand (1900). (zie afbeelding 2) Deze paper focust op legatiegebouw 3.0 en specifiek het neo-Vlaamse renaissance kasteel centraal gelegen in de hierboven beschreven compound en bevraagt de rol van architectuur in de instrumentalisatie van de Belgische diplomatie door Leopold II's imperialistische ambities. Naast het opnieuw invullen van een praktische nood van accommodatie voor de Belgische diplomaten in Beijing, werd het project namelijk aangegrepen als een instrument van de Belgische politiek-economische legitimiteit en culturele representatie in China.

Afbeelding 1: Postkaart “Pékin – Légation de Belgique”

Dit bouwproject vormde de apotheose van de pioniersfase van de Belgische diplomatieke huisvesting (1899-1913), waarbij het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken strategisch investeerde in het uitbouwen van een diplomatieke vastgoedportefeuille. Deze investeringen verhoogden de prestige en status van de Belgische vertegenwoordiging in opkomende exportmarkten, en werden in verschillende mate gesteund door zowel liberale parlementariers, Leopold II en enkele van zijn naaste medewerkers in het Ministerie van Buitenlandse Zaken, zoals Paul de Favereau (minister van Buitenlandse Zaken, 1896 tot 1907).¹ De eerste aankoop- en bouwprojecten van diplomatieke gebouwen vonden plaats in Istanbul (1899-1904), Beijing (1902-1909), Seoul

¹ De nodige budgetten voor deze projecten werden besproken in de Kamer van Volksvertegenwoordigers en de Senaat. Zie de Parlementaire handelingen in de periode 1892-1909.

(1903-1907), Tokio (1904-1906) en Shanghai (1904-1907). De Belgische diplomatieke architectuur in de lange negentiende eeuw is een onderbelicht onderwerp in de Belgische historiografie, maar de compound in Beijing vormde reeds het onderwerp van historisch onderzoek. Het relaas van Marguerite Yourcenar in haar autobiografie 'Souvenirs Pieux' over hoe het neo-Vlaamse renaissance kasteel in Beijing door haar oom Emile de Cartier de Marchienne (1871-1946) gebouwd werd als kopie van zijn familiekasteel in Marchienne, werd reeds ontkracht door Frans Baekelandt en Thomas Coomans de Brachène.² Hoewel de compound in Beijing het meest grootschalige en spraakmakende project was in deze pioniersfase van Belgische diplomatieke architectuur, is zeer weinig archiefmateriaal bewaard gebleven.³ Deze bijdrage werkt verder op dit historisch onderzoek en steunt voornamelijk op nieuw archiefonderzoek uitgevoerd in het Diplomatieke Archief van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken (DAB), met name de personeelsdossiers van de betrokken diplomaten op post alsook de personeelsdossiers van de legatie in Beijing en de verschillende consulaten.⁴ Deze dossiers bevatten correspondentie tussen het Ministerie van Buitenlandse Zaken en de diplomaten met betrekking tot de organisatie van de post zoals de aanstelling van personeel, vakanties en soms ook huisvesting. Correspondentie van bepaalde periodes waarin cruciale beslissingen genomen werden in verband met het bouwproject, zijn echter niet teruggevonden. Aanvullende documentatie werd geconsulteerd in het archiefonds van het Rekenhof in het Rijksarchief (ARA), met name rekeningafschriften van de interieurafwerking uit de periode 1905-1909.⁵ Op basis van deze twee groepen documentatie en de resultaten van Coomans de Brachène's onderzoek in en de archieven in Marchienne-au-Pont, Beijing en gebouwenonderzoek in situ, konden de belangrijkste bouwfases en actoren van legatiegebouw 3.0 geïdentificeerd worden. De conceptie van deze compound wordt daarnaast geanalyseerd als onderdeel van een groter bouwbeleid en politiek

² Als een van de weinige vooroorlogse posten was dit bouwproject het onderwerp van historisch onderzoek. Marguerite Yourcenar, *Souvenirs Pieux* (Paris: Editions Gallimard, 1974); Frans Baekelandt, "Het kasteel van Marchienne in China," *Bulletin van de Vereniging van de Adel van het Koninkrijk België* 252 (Oktober 2007): 45-55; Thomas Coomans de Brachène, documentaire 'Des rives de Sambre à l'Empire du milieu' in *Ma Terre volume 3 – Vies de Châteaux*, (RTBF, Institut du Patrimoine Wallon, 2012); Coomans de Brachène, "The Former Belgian Legation Building at Beijing: Its Origin, Meaning and Use," historische nota, 12 februari 2012. De legatiewacht en diens uniformen werden beschreven door Francis Balace, "La garde de la Légation Belge de Pékin et ses uniformes 1904-1923," *Militaria Belgica* 8. (1985), 55. Daarnaast werd historisch onderzoek over het Hôtel Kebedgy in Istanboel uitgevoerd: Marc Van den Reeck, "'Le Palais de Belgique,' Anno 1900" in *Belgium in the Ottoman Capital, From the Early Steps to "la Belle Epoque" The Centenary of "Le Palais de Belgique." 1900-2000* (Istanboel: Consulaat-Generaal van België, 2000), 77-95; en over de Belgische legatiegebouwen in Tokio, Japan door Sōchi Naraoka, "140 Years History of the Belgian Embassy," *Nihon berugi kyokai kaiho / Japan-Belgium Society Bulletin*, (2008-2009), informele vertaling (2010) ter beschikking gesteld door de Ambassade van België in Japan.

³ Natuurrampen, politieke onrust, veelvoudig verplaatsen en terugsturen van de diplomatieke archieven van de post richting Brussel, zorgden voor het verlies van waardevolle documentatie.

⁴ Volgende dossiers werden geraadpleegd: politieke dossiers nummer 108, 172, 530 (voormalig personeelsdossier 1243 map VII), 6025, 10.562, 11.258 en personeelsdossiers 539, 540, 1182, 1243, 1313, 1645, 1938, 1940, 1941, 2041, 2597, 2598, 2819, 3414,

⁵ Algemeen Rijksarchief, fonds van het Rekenhof, I 572, dossier 2509, 3472 en 3486.

van Belgische diplomatieke architectuur, waarbij niet alleen deze voorgaande legatiegebouwen gebruikt door Belgische diplomaten in Beijing, maar ook de contemporaine projecten in Seoul en Tianjin in rekening genomen worden.⁶ Deze twee laatstgenoemde projecten werden gelijktijdig opgezet door het Ministerie van Buitenlandse Zaken en geven zo meer inzicht in de verschillende visies op de instrumentalisatie en conceptie van diplomatieke architectuur in Oost-Azië. Correspondentie bewaard in het KADOC contextualiseert verder de connectie tussen de Belgische diplomaten, de Lazaristenbroeders en hun vastgoedportefeuille waartoe het Belgische legatiegebouw 1.0 behoorde.⁷ Het archief van het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken bevat fotomateriaal van Léon Verhaeghe de Naeyer en legatiegebouw 2.0.⁸

Deze paper legt zo dus niet enkel een nog niet eerder onderzocht netwerk van Belgische diplomatieke architectuur verder bloot, maar draagt ook bij aan het onderzoek naar de Belgische aanwezigheid en economische activiteiten in China.⁹ De focus op architectuur laat toe een stap verder te gaan in de analyse van de diplomatieke cultuur en netwerken in Beijing, door de legatiegebouwen te benaderen als de materialisatie van de verschillende actoren, ambities en agenda's, en hoe deze de conceptie van het bouwproject informeerden. De rol van Leopold II als centrale motor achter het Belgische expansiebeleid in China wordt verder in vraag gesteld door de conceptie van dit project in wisselwerking met het Ministerie van Buitenlandse Zaken en de diplomaten op post te analyseren. Drie argumenten tonen daarbij aan hoe deze compound ingezet werd voor de Belgische politiek-economische legitimiteit en culturele representatie in China: (1) diens locatie ten opzichte van de legatiewijk in Beijing, (2) het ontwerp volgens de functies eigen aan het diplomatieke bedrijf en (3) het uitdragen van een nationale identiteit.

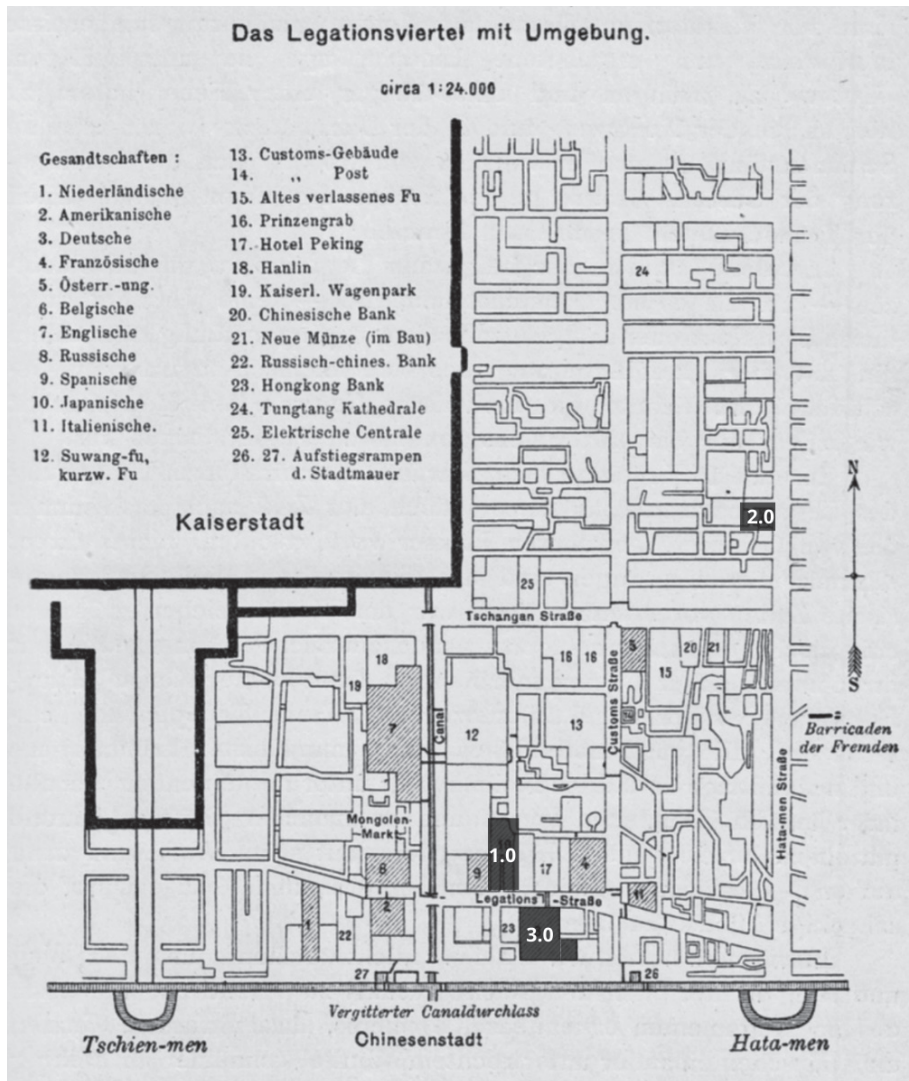
⁶ Het project om een purpose-built consulaat in de Belgische concessie in Tianjin op te richten, werd nooit uitgevoerd.

⁷ KADOC, C.I.C.M., P.I.A. 1.2.3.2.5. Correspondentie met de financiële procuratie van de Lazaristen 1871-1894; P.I.A. 1.2.5.2.8.2.1 Correspondentie met de Belgische legatie 1899-1902; fonds Frans Bontinckx.

⁸ Frans Ministerie voor Europa en Buitenlandse Zaken, Diplomatiek Archief *La Courneuve*, iconografisch fonds, collectie Collin de Plancy 1000009, A000010, A000011, A000094.

⁹ Ginette Kurgan-van Hentenryk, Léopold II et les groupes financiers belges en Chine: la politique royale et ses prolongements (1895-1914) (Bruxelles: Palais des Académies, 1972); Jens Vermeersch, "Het buitenlands beleid van België tegenover China, 1919-1949," *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 20, 3-4 (1989): 317-398; Eline Ceulemans "La Belgique a pris sa place dans le Céleste Empire": Emmanuel de Wouters als diplomatiek adviseur in het semikoloniale Qing-China (1895-1899)," *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* - ISSN 0035-0869-LI:3 (2021) 70-94; Jasper Segerink en Greet De Block, "Techno-diplomatic processes of territorialization: negotiating Chinese sovereignty through infrastructure in semi-colonial Tianjin, 1901-08," *Territory, politics, governance / Regional Studies Association* (2022), <https://doi.org/10.1080/21622671.2022.2041077>; Louis Gillieaux, *Peking-Hankow: het grote epos. 1898-1905* (Brussel: Dargaud Benelux, 2021); Johan Mattelaer et al., *A Belgian Passage to China (1870-1920): Belgian-Chinese Historical Relations (1870-1930) and the Construction of the Railway and the Tramway Based On Personal Documents and Pictures of François Nuyens and Philippe & Adolphe Spruyt* (Gorredijk: Sterck en De Vreese, 2020); Thomas Coomans, "China Papers: The architecture archives of the building company Crédit foncier d'Extrême-Orient (1907-1959)," *ABE Journal* 5 (2014); Coomans & Leung-kwok Prudence Lau, "Les tribulations d'un architecte Belge en Chine: Gustave Volckaert, au service du Crédit Foncier d'Extrême-Orient, 1941-1954," *Revue Belge d'Archéologie et d'histoire de l'art* LXXXI (2012).

Afbeelding 2: “Das Legationsviertel mit Umgebung,”
grondplan van de diplomatieke wijk circa 1900.

1.0: ca. 1877- ca. 1883 locatie Belgische Legatie nr. 1 (vanaf ca. 1885-1900 de Japanse legatie)

2.0: ca. 1887-1900 locatie Belgische legatie nr. 2 (vernield in de Bokseropstand)

3.0: vanaf 1900 locatie Belgische legatie nr. 3, compound met residentie, vier paviljoenen en barakken

1. DE LOCATIE: TERUG NAAR DE LEGATIEWIJK

Doorheen de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde zich in het zuidoostelijke deel van Beijing, in de schaduw van de stadsmuren, een zogenaamde ‘legatiewijk’. Deze oorspronkelijk semi-afgesloten Europese gemeenschap zou steeds meer diplomatieke posten, bankgebouwen, hotels, clubs en commerciële ruimtes aantrekken die een Westerse cultuur en samenleving bedienden.¹⁰ Deze legatiewijk ontstond vanaf 1860 in de Qing-dynastie (1644-1912) en huisvestte de buitenlandse diplomaten tot de overname van het communistische regime.¹¹ Nadat het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk China openden voor buitenlandse handel na hun overwinning in Opium oorlogen (1839-1842, 1856-1860) knoopten ook andere Westerse spelers één voor één diplomatieke relaties aan met China in een reeks van ongelijke verdragen: deze bilaterale verdragen, afgedwongen met de dreiging van geweld, zorgden voor de aantasting van de Chinese soevereiniteit door het toekennen van vele privileges aan de Westerlingen en Japanners in China, zoals het openen van verdragshavens.¹² Deze initiële verdragen omvatten echter niet het recht voor diplomaten om in de hoofdstad Beijing te resideren. Zo zette het Verenigd Koninkrijk bijvoorbeeld met het Verdrag van Nanking in 1842 wel diplomatieke relaties op met China, maar kon de Britse diplomaat pas vanaf 1860 in de hoofdstad resideren, na de vernieling van het keizerlijk zomerpaleis door een Brits-Franse invasie en de daaropvolgende Conventie van Peking (1860). De Britse diplomaat Frederick Bruce had daarbij veel moeite om een geschikte woonst te vinden. Hij koos uiteindelijk voor het paleis van Duke of Liang in het zuidoosten van de Verboden Stad, de wijk die later bekend zou gaan staan als de ‘legatiewijk’ en al een lange traditie had om tijdelijke buitenlandse gezanten en tribuutmissies onder te brengen. Het paleis werd opgekocht en in de periode van 1860-1875 werd het terrein stapsgewijs uitgebreid en voorzien van verschillende paviljoenen om het steeds groter wordende Britse diplomatieke corps te huisvesten. Traditionele huizen in aarde en hout werden veelal vervangen voor stenen exemplaren maar sommige, grotere gebouwen werden opgeknapt en herbestemd tot bibliotheek, biljardkamer, theater of bow-

¹⁰ Michael J. Moser en Yeone Wei-chic Moser, *Foreigners within the Gates: The Legations at Peking* (Chicago: Serindia, 2007), 2, 94–98.

¹¹ Frans-Paul van der Putten, “Diplomatieke cultuur in de gezantschapswijk van Beijing in de late negentiende en vroege twintigste eeuw,” in *Diplomatieke cultuur*; red. Peter Van Kemseke, 157-172, hier 158.

¹² Van der Putten, “Diplomatieke cultuur in de gezantschapswijk in Beijing,” 161; Carles Brasó Broggi en David Martínez-Robles, “Beyond Colonial Dichotomies: The Deficits of Spain and the Peripheral Powers in Treaty-Port China,” *Modern Asian Studies* 53, no 4 (2019), 1222–47, here 1223-1224 doi:10.1017/S0026749X17000154; Jürgen Osterhammel, “Semi-Colonialism and Informal Empire in Twentieth-Century China Towards a Framework of Analysis,” in Wolfgang J. Mommsen, *Imperialism and After: Continuities and Discontinuities* (London, 1986), 290-314. Voor meer informatie over de Opium oorlogen, zie Stephen R. Platt, *Imperial Twilight: The Opium War and the End of China's Last Golden Age* (New York: Vintage Books, 2019).

linghal.¹³ Huisvesting voor buitenlandse gezanten was niet enkel een van de privileges afgedwongen van het Chinese keizerrijk, maar werd doorheen de daaropvolgende decennia steeds meer het onderwerp van competitie tussen de diplomatieke missies.¹⁴ De architecturale wedijver die tussen de verschillende Westerse spelers in de Legatiewijk uitgevochten werd, is emblematisch voor de verhoudingen tussen deze spelers onderling en hun afwisselende samenwerking en competitie om concessies en gunsten van het Chinese keizerrijk af te dwingen.¹⁵

De Belgische diplomaten waren sinds 1864 geaccrediteerd in China, maar in tegenstelling tot de grootmachten zoals Frankrijk en Rusland investeerde België niet meteen in een vaste uitvalsbasis in de Legatiewijk. De Belgische diplomaten verbleven in Beijing met tijdelijke huurcontracten. Toen de Belgische diplomaat Edmond Serruys (op post 1873-1880) aankwam in Beijing, had hij ook veel problemen bij het vinden van accommodatie na aankomst in Beijing. Serruys verbleef voornamelijk in Shanghai, in tegenstelling tot Beijing wel een open verdragshaven met veel bedrijvigheid en handel waar de meeste Westerlingen gevestigd waren en dus de Belgische belangen verdedigd moesten worden.¹⁶ Tijdens korte, verplichte bezoeken aan Beijing logeerde Serruys noodgedwongen in de Franse legatie.¹⁷ Zijn zoektocht naar geschikte huisvesting in Beijing verliep moeizaam wegens enerzijds het tekort aan huisvesting dat voldeed aan de westerse en aristocratische verwachtingen rond accommodatie, en anderzijds wegens de onwil van Chinese huisbazen om aan Westerlingen te verhuren uit angst voor de reactie van de Chinese overheid. Serruys kwam via Louis-Gabriel Delaplace, bisschop van Beijing van 1870-1884, in contact met Alphonse Favier (1837-1905) en de Lazaristen missionarissen.¹⁸ Favier ontpopte zich doorheen zijn verblijf in China tot één van de meest vooraanstaande missionarissen, ervaren diplomaat en onderhandelaar, maar ook tot architect en bouwheer verantwoordelijk voor de oprichting van vele neogotische kerkgebouwen zoals de Beitang kathedraal in Beijing. Daarnaast profileerde hij zich ook een voorvechter van het Frans nationalisme en de verspreiding van het katholicisme in China, in de schoot van het Franse protectoraat. Hij trad met veel plezier op als lokale vastgoedmakelaar voor de Belgische diplomaat Serruys zodat “bientôt une légation catholique de plus établie à Peking,” de positie van het katholicisme in China nog meer kon

¹³ Mark Betram, “Beijing 1: Nineteenth century,” *Room for Diplomacy. Catalogue of British embassy and consulate buildings, 1800-2010*, <https://roomfordiplomacy.com/beijing-1-nineteenth-century/>.

¹⁴ Frans-Paul van der Putten, 158-159, 162.

¹⁵ Osterhammel, “Semi-Colonialism and Informal Empire in Twentieth-Century China,” 302.

¹⁶ Van der Putte, 159-160.

¹⁷ Diplomatiek Archief van België (DAB), personeelsdossier 301, Edmond Serruys, brief van Favier aan minister Serruys, 22 oktober 1874.

¹⁸ Diplomatiek Archief van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken (DAB), personeelsdossier 301, Edmond Serruys, correspondentie tussen E. Serruys en Minister van Buitenlandse Zaken graaf d’Aspremont-Lynden, 25 november 1874; KADOC, C.I.C.M. P.I.A. 1.2.3.2.5., correspondentie 12 December 1877.

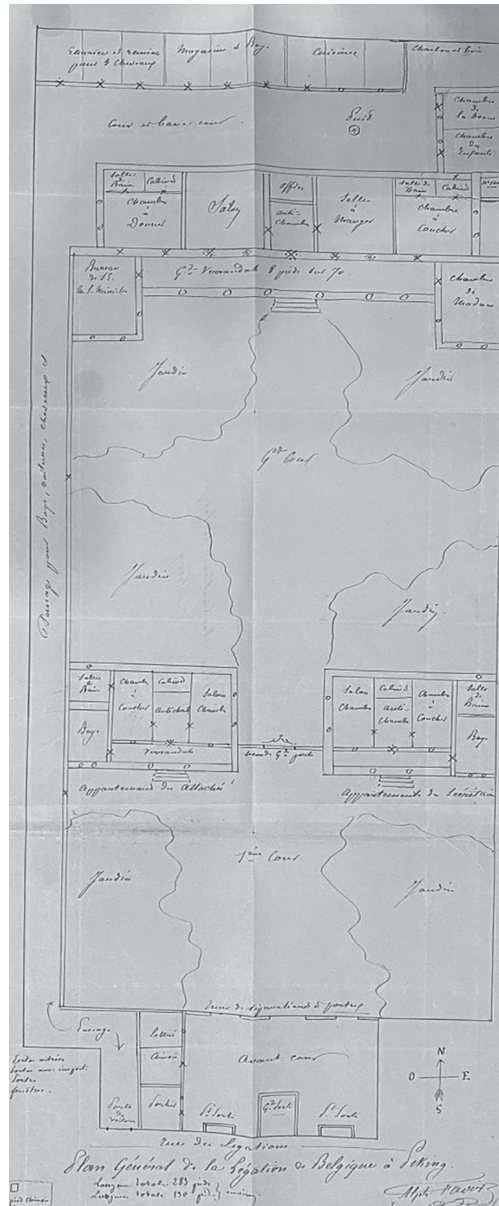
versterken via de diplomatieke aanwezigheid in Beijing.¹⁹ Naast de aankoop van een kleine huurwoning in de legatiewijk midden oktober 1874, kochten de Lazaristenbroeders eveneens twee nieuwe bouwgronden aan, waarvan een ten westen aan de Franse legatie grensde en geschikt was een legatiegebouw op neer te poten. (zie legatiegebouw 1.0 op afbeelding 2) In de tussentijd kon Serruys terecht in de reeds vernoemde huurwoning. Hoewel deze vrij klein was en geen tuin bezat, een groot minpunt voor Westerse diplomaten met een aristocratische levensstijl, voorzag de recent gerestaureerde woning hem toch van enig comfort en privacy.²⁰ De woning had daarnaast een centrale locatie te midden de Franse en Russische legatie, waar vooral de eerstgenoemde een belangrijke partner zou worden voor de Belgische economische expansie in China zoals bijvoorbeeld de samenwerking bij de spoorlijn Beijing-Hankou.²¹

¹⁹ Diplomatiek Archief van België (DAB), 301, 25 november 1874; personeelsdossier 234, graaf de Noïdants-Calf, Favier aan Serruys, 16 december 1875; Anthony Clark, *China Gothic. The Bishop of Beijing and His Cathedral* (Seattle: University of Washington Press, 2019), 32, 36, 43-46. Favier becommentarieerde in zijn brieven naar onder andere het Vaticaan ook de agenda's van de verschillende diplomaten aanwezig in China, alsook hun persoonlijke overtuigingen en geloof, en de mogelijke negatieve impact daarvan op het werk van de Franse katholieke missioneringsmissies in China. Meer informatie over Favier en zijn praktijk in Anthony E. Clark, *China Gothic*.

²⁰ DAB, personeelsdossier 301, brief van Favier aan Serruys, 22 oktober en 10 november 1874. Deze huurwoning rond drie binnenkoeren werd in 1873 gerestaureerd en door de Lazaristenbroeders aangekocht in oktober 1874. Serruys had eerste keuze voor deze woning en moest snel beslissen aangezien "les maisons passable sont très rares et a des prix exorbitants".

²¹ Zie Ginette Kurgan-van Hentenryk, *Léopold II et les groupes financiers belges en Chine: la politique royale et ses prolongements (1895-1914)* (Bruxelles: Palais des Académies, 1972).

Afbeelding 3: Grondplan van Belgische legatie 1.0 in Beijing, gebouwd door de Lazaristenbroeders.

Het Belgische legatiegebouw 1.0 bestond uit drie binnenplaatsen: de eerste met opslagruimte, de tweede met de woonvertrekken van de secretaris en de attaché, en de derde met de kantoren en het verblijf van de minister en zijn gezin.²² (zie afbeelding 3 en 4) Deze opbouw van binnenkoeren doet sterk

²² DAB, personeelsdossier 234, graaf de Noidans-Calf, grondplan van het legatiegebouw; brief van Serruys aan Favier 4 december 1874, Favier aan Serruys, 27 september 1875.

denken aan het siheyuan-type, een historisch type woning dat in de hele Chinese geschiedenis werd gebruikt. De samenstelling van deze huizen wordt gekenmerkt door een compositie van binnenplaatsen, met hoofdgebouw gelegen aan het einde van de verticale as, gericht naar de noordzijde van het terrein. De siheyuan konden worden gebruikt voor familiewoningen, maar ook voor gouverneurskantoren, tempels en paleizen. Ze waren van buitenaf afgesloten. Alle vertrekken waren in eerste instantie gericht op de binnenplaatsen.²³

Van het complex zelf werd weinig beeldmateriaal teruggevonden, met uitzondering van de eerder besproken plattegrond, en een paar straatbeelden die de oude gevel tonen vóór de renovatie van het complex in 1885.²⁴ (zie afbeelding 4) Terwijl de structuur van de opeenvolgende binnenplaatsen en de dakconstructies de Chinese inspiratie van het siheyuan-type vertoonden, leek het gebouw zelf in steen opgetrokken, inclusief een monumentale poort met leeuwen, vergelijkbaar met de ingang van het Britse legatiecomplex. De traditionele typologie werd dus ‘verwesterd’ door het gebruik van steen en Faviers mogelijk centrale betrokkenheid in dit project is daarom net zo interessant, aangezien hij zelf gedurende zijn hele carrière tegen deze architectonische hybriden inging, omdat hij de Chinese architectuur als minderwaardig zag. Zo verklaarde hij bijvoorbeeld in 1866 dat “in Beijing all the houses are ruined barracks, and the imperial palace looks like a huge cage made of wood and paper.”²⁵ Favier was zelf sterk geïnspireerd door de gotiek, die hij naar het buitenland exporteerde als onderdeel van zijn beschavingsmissie. Het is niet duidelijk wat de exacte rol was van Favier in dit ontwerp. Hoewel hij de belangrijkste correspondent was, was hij mogelijk niet de uitvoerende architect van dit project, aangezien hij de voorkeur gaf aan een zuivere Europese gotiek.

Faviers inschatting over de minderwaardigheid van de architectuur van de Chinese hoofdstad, en bij uitbreiding het Chinese Keizerrijk waarvan het een materiële expressie was, bleek geen uniek gegeven. Ook de diplomatieke gemeenschap koesterde, zoals van der Putten het stelde, een “sterk social en moreel superioriteitsgevoel.”²⁶ De gemeenschap was sterk op zichzelf gericht, en had weinig interesse om zich te integreren in de Chinese hoofdstad, wat mee

²³ Voor meer informatie over de siheyuan typologie, zie Donia Zhang, “Classical Courtyard Houses of Beijing: Architecture as Cultural Artifact,” *Space and Communication* 1, nr. 1 (2015): 47-68, DOI: 10.15340/2148172511881.

²⁴ Op basis van nieuw archiefmateriaal kan een eerdere foutieve bewering van de auteur rechtgezet worden. In Charlotte Rottiers en Bram De Maeyer, “Diplomacy under Siege. Belgium’s Diplomatic Patrimony as Political Target during the Boxer Rebellion (1900) and the Lumumba Assassination (1961)” in *Architecture, Media, Populism... and Violence. Reification and Representation II*, red. Graham Cairns (London: Routledge, 2022), 161-182, DOI: 10.4324/9781003272076-12; werd deze plattegrond foutief toegeschreven aan Legatiegebouw 2.0 dat later vernield werd in de Bokseropstand. Het gaat hier echter over twee verschillende gebouwen en de plattegrond behoort tot de woning opgetrokken door de Lazaristenbroeders in de legatiewijk. De plattegrond correspondeert dus niet met de foto’s uit de collectie van Collin de Plancy, die weldegelijk Legatiegebouw 2.0 documenteren. Het argument in dit artikel dat ook Legatiegebouw 2.0 volgens het siheyuantype opgebouwd werd en dat desondanks het gebruik van deze lokale architectuurtypologie en houten, traditionele elementen, het gebouw als vereenzelviging van de westerse indringende natie gezien werd, blijft staan.

²⁵ Anthony E. Clark, *China Gothic*, 100.

²⁶ Van der Putten, 162.

leidde tot de ontwikkeling van de Legation Street als westerse wijk met een gedeelde cultuur en levensstandaarden. Die ontwikkeling zou zich pas na de Bokseropstand en daaropvolgende militaire bezetting helemaal voltrekken. In de negentiende eeuw, zo toont van der Putten aan, was “zelfs Legation Street ... in buitenlandse ogen bijzonder onaangenaam en onhygiënisch. Beijing was een onbeschaafde uithoek van een onbeschaafd land en lag geïsoleerd.”²⁷ De keuzes voor stenen architectuur, een tuin en segregatie van accommodatie voor diplomaten en personeel versus de lokale bedienden, moet geïnterpreteerd worden vanuit de verwachtingen van de, veelal aristocratische, Westerse diplomaten die hun noodzakelijke verblijf in China zo comfortabel mogelijk wouden maken.

De nieuwbouwwoning zou instap klaar zijn eind 1875 en het contract werd voor een eerste periode van vijf jaar afgesloten door Serruys in naam van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken.²⁸ Dit zou de vestiging van een effectieve Belgische uitvalsbasis betekenen, in plaats van de wisselende, provisorische huurvertrekken die tot dan toe werden gebruikt, of dat waren alleszins toch de achterliggende motivaties van Serruys en de toenmalige Minister van Buitenlandse Zaken Guillaume d’Aspremont Lynden (1871-1878). Deze eerste Belgische legatie beantwoordde zo aan een aantal praktische overwegingen voor het verbeteren van de zowel de interne als externe werking van de Belgische legatie. Enerzijds hadden de Belgische diplomaten een comfortabele huisvesting ter beschikking die het diplomatieke personeel centraliseerde in één gebouw maar met een zekere graad van privacy en open ruimtes, én gescheiden van het veelal Chinese dienstponeel. Deze vaste uitvalsbasis zorgde ook dat de diplomaat meteen aan het werk kon eens gearriveerd, en geen tijd verloor met het zoeken van een geschikte huurwoning en bijhorende onderhandelingen. Anderzijds verzekerde het een centrale ligging in de legatiewijk en dus de betere integratie van de Belgische vertegenwoordiging op zowel ambtelijke als sociale gelegenheden, waarbij verplaatsingen en interacties in de Chinese hoofdstad zoveel mogelijk vermeden konden worden.

²⁷ Van der Putten, 161.

²⁸ DAB, personeelsdossier 301, correspondentie van Favier aan Serruys, 14 december 1874; Serruys aan Minister d’Aspremont Lynden, 20 december 1874 en 5 juni 1875, Frère-Orban aan de Noidans-Calf, 13 maart 1882. De huurprijs werd vastgesteld op 6500 francs per jaar of 224 taëls per trimester.

Afbeelding 4: Lantaarnplaat van de voormalige Belgische legatie 1.0, dan de Japanse legatie, ca. jaren 1880, Romyn Hitchcock.

Hoewel de woning in 1875 reeds afgewerkt was, nam Edmond Serruys hier nooit zijn intrek. Het vijfjarige huurcontract van Serruys liep af in 1880 en, ondanks jaren leegstand en nood aan grote reparaties, drukte zijn zoon Hulbert (tijdelijk zaakgelastigde) het ministerie op het hart dat “d’*en aucun cas d’après moi, nous ne devrions abandonner cette habitation. La légation devra finir par aller s’installer à Peking, à cause des affaires actuelles et de celles que nous connaissons peut-être bientôt.*”²⁹

Echter bestond geen wettelijk kader voor het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken om het gebouw aan te kopen, en zou het aan de diplomaten zelf zijn om het huurcontract onderling over te dragen en de huur te betalen. Minister van Buitenlandse Zaken Walthère Frère-Orban (1878-1884) en zijn secretaris-generaal Auguste Lambermont (benoemd 1859-1905) intervieneerden daarbij in naam van Serruys om de overdracht van het huurcontract aan de Graaf Hector de Noidans-Calf (1880-1882) te regelen, en gaven deze laatstgenoemde alle nodige informatie over het contract, het plan en de afmetingen van het gebouw. Deze manier van werken liet echter veel aan het toeval over en de toekomst van de Belgische legatie zou bij elke overdracht van het huurcontract op het spel staan: niet elke diplomaat zou kandidaat zijn om de aanzienlijke huur over te nemen voor een vaste periode, wanneer de duur van hun aanstelling en de staat van het gebouw onbekend waren. Dat Serruys de woning nooit meubileerde en dat langdurige leegstand voor schade zorgde, maakten het voorstel niet bepaald aantrekkelijker voor toekomstige

²⁹ DAB, 301, brieven van Hulbert Serruys aan Auguste Lambermont, 30 juli 1879 en 24 december 1879; personeelsdossiers 234, Hulbert Serruys aan Lambermont, 18 januari 1880; DAB, 234, Edmond Serruys aan Lambermont, 18 februari 1880.

huurders. Ondertussen groeide de competitie op de huizemarkt in de Legatiewijk enkel, en zowel Nederlandse, Spaanse en Italiaanse diplomaten benaderden de Lazaristenbroeders om dit gebouw over te nemen.³⁰

Desondanks liet minister Frère-Orban weten dat het ministerie de renovatiewerken niet zou bekostigen, hij distancieerde zich uitdrukkelijk van de beslissing van zijn voorganger die het huurcontract op naam van het ministerie had gezet. Conform het beleid van het ministerie omtrent huisvesting bleef de diplomaat zelf verantwoordelijk was het financieren van huur en onderhoud van zijn accommodatie.³¹ Graaf de Noidans-Calf vroeg in 1882 na amper twee jaar ter plaatse en “malgré les nombreux avantages de cette résidence et la position si agréable ... dans la société de la capitale” al een wisseling van post aan.³² Overzeese posten zoals Beijing, Tokio, Teheran maar ook de Latijns-Amerikaanse hoofdsteden werden gezien als een noodzakelijke opoffering in het voordeel van hun carrière. Hoewel het sociale en de levensomstandigheden verbleekten in vergelijking met de Europese hoofdsteden, stemden diplomaten in met hun aanstelling omdat ze vaak kort waren een enorme boost aan hun carrière pad gaven.³³ In de korte periode dat hij Beijing verbleef, voorzag hij het legatiegebouw 1.0 echter wel van een volledige inrichting en meubilair, die hij aan opvolger Charles de Grootte (benoemd 1883-1884) aanbood voor een “prix très réduits”.³⁴ De Grootte was echter reeds in Tokyo aangesteld en verzorgde de post van Beijing als tussenoplossing vooraleer een nieuwe diplomaat naar China zou kunnen afreizen. Net zoals de reeks van diplomaten aangesteld voor Serruys, verkoos De Grootte om niet permanent in Beijing maar in Tokio te verblijven, een post die beter in de markt lag bij diplomaten wegens onder andere het meer stabiele regime en Westerse invloeden.³⁵ Het huurcontract werd opgezegd en Legatiegebouw 1.0 werd door de Lazaristenbroeders verkocht aan de Japanse legatie, die het lieten renoveren door een Japanse architect (mei 1885-augustus 1886).³⁶ (zie afbeelding 5)

³⁰ DAB, 234, Noidans-Calf aan Frère-Orban, 18 maart, 26 maart, 7 april en 30 december 1880. De Noidans-Calf aan Hulbert Serruys, 5 april 1880. De Noidans-Calf krijgt toestemming om pas later richting te post vertrekken zodat hij de Cinquantenaire-feesten nog kan bijwonen. Hij zou pas oktober 1880 aan boord kunnen gaan richting Shanghai en daar verblijven in een hotel met zijn gezin vooraleer de waterwegen naar Beijing weer bevaarbaar werden. De Nederlandse diplomaten zouden tijdelijk toestemming krijgen om in het Belgische legatiegebouw te overnachten vooraleer de Noidans-Calf uiteindelijk in 1881 zou arriveren in Beijing.

³¹ DAB, 234, Frère-Orban aan de Noidans-Calf, 13 maart 1882.

³² DAB, 234, de Noidans-Calf aan Lambermont, 21 december 1883. De postwisseling is, aldus de Noidans-Calf, noodzakelijk wegens persoonlijke gezondheidsredenen en de nood voor een gepaste opleiding en onderwijs voor zijn groeiende gezin, maar mogelijk waren de aankomende, grote renovatiekosten en de onwilligheid van de Minister hier financieel bij te helpen ook een factor.

³³ Michael Auwers, *The Island and the Storm. A Social-Cultural History of the Belgian Diplomatic Corps in Times of Democratization, 1885-1935*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Antwerpen, 2014, 118-124.

³⁴ DAB, 234, Frère-Orban aan de Noidans-Calf, 25 augustus 1882. Het meubilair werd geschat op 3000 dollars, een inventaris is niet bewaard gebleven.

³⁵ Auwers, 120.

³⁶ DAB, 369 Léon Verhaeghe de Naeyer, 8 juni 1885; Alphonse Favier, *Peking: histoire et description* (Beijing: Imprimerie des Lazaristes au Pé-T'ang, 1897), 398.

**Afbeelding 5: Japanse legatie na de renovaties, precieze data onbekend.
Rechts ervan staat het Hotel de Pékin.**

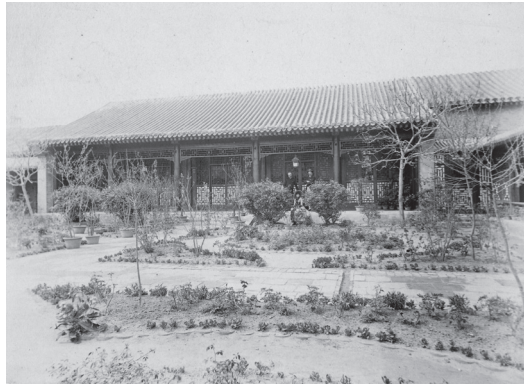

Toen de kersvers aangestelde Léon Verhaeghe De Naeyer (1885-1891) in 1885 arriveerde in Beijing, beklagde hij zich, net zoals Serruys een decennium eerder, over de onmogelijkheid een woning te vinden in Beijing: “l’*étrange situation où se trouve un agent nouvellement arrivé à Péking, en n’y possédons pas de demeure officielle,*” was een aanzienlijk nadeel en ongemak in contrast met de steeds groeiende compounds die de andere Westerse diplomaten betrokken in de Legatiewijk. Verhaeghe de Naeyer benadrukte in zijn correspondentie met het Ministerie van Buitenlandse Zaken dat het legatiegebouw 1.0 beter in Belgische handen was gebleven: “J’ai le regret de passer chaque jour devant l’ancien hotel de la légation belge, aujourd’hui vendu au Japon, en déplore la faute irréparable que l’on a commise en ne renouvelant pas le bail de cette maison.”³⁷ De hoge graad van circulatie van Belgische diplomaten in Beijing en de weigerachtige houding van het ministerie om de financiële verantwoordelijkheid van het huurcontract op zich te nemen, genoodzaakte Verhaeghe de Naeyer en diens opvolgers om genoeg te nemen met een huurwoning buiten de legatiewijk, een keuze die zoals later zou blijken niet enkel het comfort maar ook de veiligheid van de diplomaten in gedrang zou brengen. Enkele foto’s uit 1889 (collectie van Collin de Plancy) tonen Verhaeghe de Naeyer in het nieuw gehuurde Belgische legatiegebouw 2.0, een houten woning opge-

³⁷ DAB, 369, Verhaeghe de Naeyer, 8 juni 1885.

bouwd volgens de Chinese stijl en bouwprincipes van het siheyuan-type.³⁸
(zie afbeelding 6, 7 en 8)

Afbeelding 6: Binnenkoer van het Belgische legatiegebouw 2.0.

Afbeelding 7: Interieur van het Belgische legatiegebouw 2.0.

**Afbeelding 8: Kiosk in de tuin van Belgisch legatiegebouw 2.0,
waar Collin de Plancy op bezoek is bij Léon Verhaeghe de Naeyer.**

³⁸ Raoul Pontus, *Mission spéciale Belge en Chine confiée à M. Raoul Warocqué*, (Bruxelles: Librairie Falk fils, 1911), 30-33.

Legatiegebouw 2.0 werd ook de residentie van diens opvolgers Henri Loumyer (zaakgelastigde in 1891 en aangesteld als minister-resident van 1892-1896), Baron Charles de Vinck de Deux Orps (1896-1899) en Maurice Joostens (1899-1904); vooraleer het ten slotte in de zomer van 1900 vernield werd tijdens de Bokseropstand. In 1897 beschreef Favier de legatiegebouwen in Beijing en merkte daarbij op dat “la légation de Belgique un peu loin des précédentes, a plusieurs fort belles cours aménagées à la chinoise, et un beau pavillon pour le secrétaire.”³⁹ Dit benadrukte de kenmerkende eigenschap van de Belgische legatiegebouw 2.0: diens afgelegen positie. In tegenstelling tot legatiegebouw 1.0 dat zich in het hart van de Legatiewijk bevond, lag legatiegebouw 2.0 op meer dan een kwartier wandelen van deze wijk, iets waarover de diplomaten zich ook beklaagden. Zo schreef Loumyer aan de minister dat “sauf la Légation de Belgique, toutes les Légations, les maisons de commerce et la Banque se trouvent réunies ... dans la même rue mais la Légation de Belgique est située à un bon quart d'heure de marche de toute autres habitation Européenne ... elle est isolée dans la ville Tatare tandis que les autres sont situées à proximité les unes des autres.”⁴⁰

De geïsoleerde positie van legatiegebouw 2.0 werd ook door opvolger Charles de Vinck de deux Orp aangehaald in 1898: “la légation de Belgique, isolée ... dans une autre section de la ville.” Zijn voorstel was om Legatiegebouw 2.0 te verkopen en te verhuizen naar een meer centrale locatie, als daar huizen beschikbaar zouden zijn. Opmerkelijk is dat de Vinck het werkwoord “verkopen” gebruikt, wat erop wijst dat het huis weldegelijk eigendom van het ministerie was en niet slechts een tijdelijk pand waarvan de huur moest worden opgeschort. Over de oorspronkelijke huur of aankoop van Legatiegebouw 2.0 werd geen correspondentie of bewijsstukken teruggevonden, maar tijdens de zitting van de Kamer van Volksvertegenwoordigers op 23 februari 1899, toen de aankoop van het Hôtel Kebedgy in Istanboel werd besproken, haalde minister van Buitenlandse Zaken de Favereau een precedent voor deze aankoop aan: “en 1887, le gouvernement belge a acquis un hôtel pour notre légation à Pékin. Mais il ne s'agit évidemment pas d'étendre la mesure à toutes les capitales européennes.”⁴¹

De Vinck suggereerde de verkoop van het gebouw als een zeer praktische beslissing, aangezien in een noodsituatie hulp vanuit de andere diplomatieke missies sneller geboden zou worden. Een scenario dat steeds aannemelijker werd met de oplopende spanningen met de antiwesterse Bokseers, en de geïsoleerde positie van België maakte het onmogelijk een goede bescherming van het gebouw te verzekeren bij onlusten. Wapens werden gevraagd en opgestuurd vanuit België, en enkele mariniers van de gezantschapswacht werden in

³⁹ Alphonse Favier, *Péking: histoire et description* (Beijing: Imprimerie des Lazaristes au Pé-T'ang, 1897): 399.

⁴⁰ DAB, 202, Loumyer aan Minister van Buitenlandse Zaken Auguste Beernaert, 19 april 1892.

⁴¹ Parlementaire Handelingen, Kamer van Volksvertegenwoordigers, sessie 23 februari 1899, Paul de Favereau.

de Belgische legatie gestationeerd.⁴² Toen in juni 1900 in volle Bokseropstand ook een menigte richting de Legatiewijk trok, was de Belgische legatie de eerste die vernield werd, gevolgd door de Oostenrijkse legatie. (zie afbeelding 2). De Legatiewijk zou 55 dagen belegerd worden en de bewoners zouden ontzet worden door een geallieerd, internationaal leger. De legaties die binnen de linies lagen waren allen enorm beschadigd, maar overleefden grotendeels de belegering, de voormalige Belgische legatie 1.0 en dan Japanse legatie werd zo goed als volledig gespaard. Gezantschapshoofd Maurice Joostens (1899-1904) vond echter legatiegebouw 2.0 terug, herleid tot een hoop stenen.⁴³

De Belgische legatie bevond zich in deze positie wegens het tot dan gevoerde beleid omtrent huisvesting onder het Ministerie van Buitenlandse Zaken. De regel dat diplomaten zelf huisvesting moesten vinden en financieren was haalbaar in de meeste Europese posten waar diplomaten, veelal aristocratie of hoge bourgeoisie, hun eigen fondsen aanwendden om zichzelf en de monarch te representeren met het nodige prestige en decorum. In de overzeese en minder populaire posten zoals Beijing, met een hoge circulatie van diplomaten en beperkte vastgoedmarkt, was accommodatie een heikel punt. Een nijpend tekort aan geschikte huisvesting voor diplomaten gekoppeld met stijgende vastgoedprijzen, concurrentie tussen diplomaten onderling en onvoldoende financiële steun vanuit het ministerie, duwden de Belgische diplomaten uit het diplomatieke centrum van de Legatiewijk weg, in de geïsoleerde positie die de Belgische diplomaten bijna fataal werd.

Bij de onderhandelingen rond de herstelbetalingen en de heroprichting van de Belgische legatie, was het voor de Belgische diplomaten cruciaal om weer centraal in de Legatiewijk gevestigd te zijn. De eerdere financiële beperkingen van het Belgische ministerie en het tekort aan geschikte huizen waren geen obstakels meer: naast het ontvangen van hoge herstelbetalingen van de Chinese overheid, werd de Legatiewijk onder buitenlands bestuur geplaatst en werd de terugkeer van de Belgische legatie en het uitbreiden van de andere compounds gefaciliteerd door het verbannen van Chinese inwoners uit de Legatiewijk en het vernielen van hun huisvesting. De Legatiewijk evolueerde tot een “diplomatenstaat,” zoals van der Putten het passend beschreef, waarbij de grootmachten en andere spelers die hun pijlen op China hadden gericht, inclusief België, aanzienlijke gebiedsuitbreidingen in deze Legatiewijk ondergingen. Het voorbereiden op mogelijke nieuwe aanvallen leidde tot de ommuring van de Legatiewijk en de oprichting van gemeenschappelijke bestuursorganen

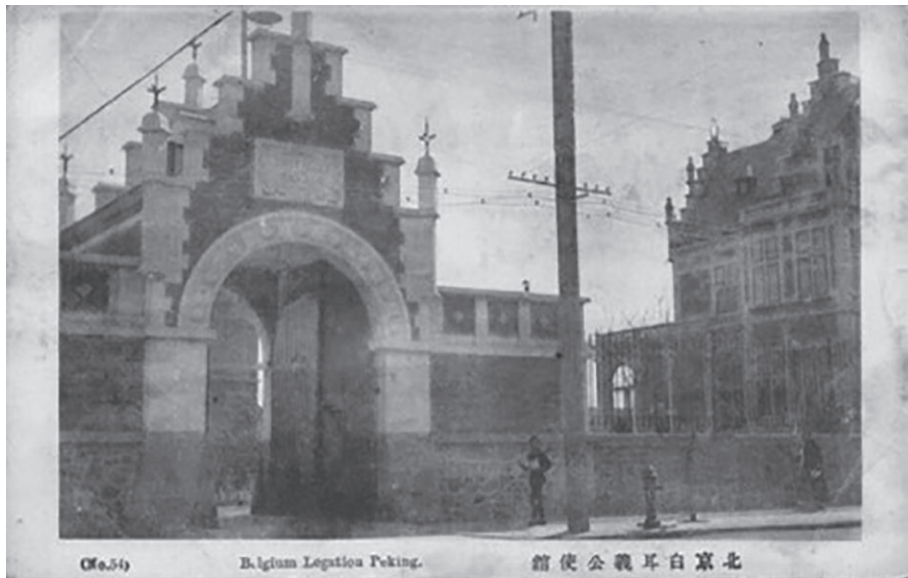
⁴² DAB, 108, map IV, brief van de Vinck aan minister van Buitenlandse Zaken de Favereau, 9 oktober en 23 december 1898.

⁴³ Voor meer informatie over de aanval en vernieling van het Belgische legatiegebouw 2.0, zie Charlotte Rottiers en Bram De Maeyer, “Diplomacy under Siege. Belgium’s Diplomatic Patrimony as Political Target during the Boxer Rebellion (1900) and the Lumumba Assassination (1961)” in *Architecture, Media, Populism... and Violence. Reification and Representation II*, red. Graham Cairns (London: Routledge, 2022), 161-182, DOI: 10.4324/9781003272076-12.

en een politie- en legerkorps.⁴⁴ De legatiewijk werd getransformeerd tot een militaristische *gated community*, waarbij de verschillende diplomatieke sites eveneens werden uitgebouwd tot ommuurde, bewaakte compounds. België volgde hetzelfde voorbeeld en vergaarde opnieuw een centrale positie in de legatiewijk, tussen de Franse en Duitse compounds in.⁴⁵ De toegang tot de Belgische compound verliep via het bewaakte poortcomplex, en naast de gebouwen voor het diplomatieke personeel vormden de barakken voor de Belgische gezantschapswacht en het paviljoen van diens generaal essentiële elementen in de conceptie van deze compound. (zie afbeelding 9 en 10)

De centrale locatie die de Belgische diplomaten tijdens de onderhandelingen van de Chinese herstelbetalingen afdwongen, was niet enkel een beslissing uit veiligheidsoverwegingen waarbij België terug aansloot bij de legatiewijk en de bescherming die zij konden bieden. De nieuwe locatie was ook symbolisch geladen. De geclaimde site was de voormalige residentie van prins Xu Tong, een van de kopstukken van de Bokseropstand.⁴⁶ Het inpalmen van dit terrein en de fysieke aanwezigheid van de barakken en paviljoen van diens commandant, waren gericht op het uitstralen van de potentiële militaire macht van België, niet enkel naar de lokale bevolking toe, maar ook naar de Westerse concullega's.

Afbeelding 9: Postkaart met de ingang van de Belgische compound, jaren 1910.

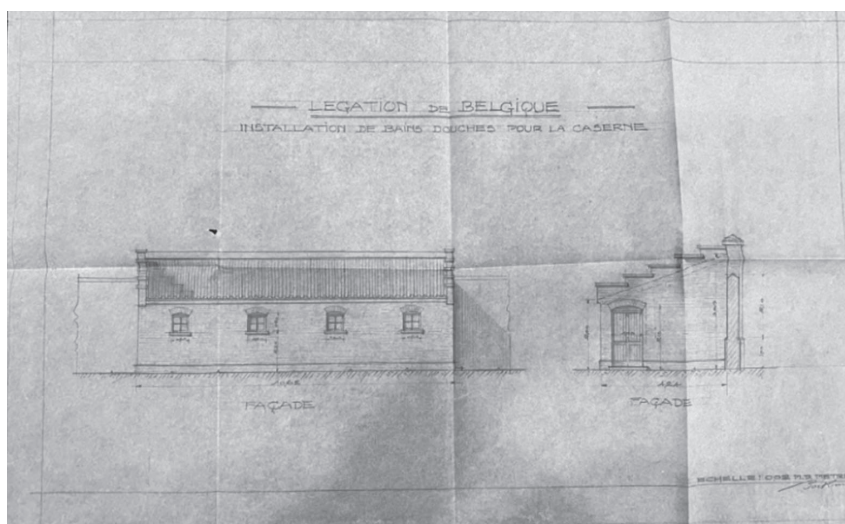

⁴⁴ Van der Putten, 163, 165-166

⁴⁵ Voor meer informatie over de Belgische rol in de onderhandelingen omtrent de herstelbetalingen, zie Gert Huskens, "Maurice Joostens en het Bokserprotocol: marionet op het diplomatieke theater?", Masterproef (KU Leuven, 2016), https://repository-teneco-libis-be.kuleuven.e-bronnen.be/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE7050145&.

⁴⁶ Huskens, "Maurice Joostens en het Bokserprotocol," 104; Chia Chen Chu, *Diplomatic Quarter in Peiping*, onuitgegeven masterproef, (University of Ottawa, 1944), 108.

Afbeelding 10: Geveltekening en doorsnede van de kazerne op de Belgische compound, met aanduiding van de installatie van de sanitaire infrastructuur.

Deze waren de eerste prioriteit in het opbouwen van de compound en zouden als eerste afgewerkt worden (1902-1905) zodat de gezantschapswacht zo snel mogelijk kon arriveren.⁴⁷

Leopold II streefde al langer naar een Belgische militaire aanwezigheid in China. Terwijl België in 1900 nog door Duitsland geweigerd werd zijn vrijwilligerskorps met het internationale bevrijdingsleger mee te sturen richting Beijing, kon Joostens bij de herstelbetalingen wel een Belgische legatiewacht verzekeren.⁴⁸ Deze militaire aanwezigheid maar ook de centrale ligging in de Legatiewijk waarbij België zichzelf tussen de grote spelers in China positioneerde, en niet in de periferiegebieden van de Legatiewijk waar andere spelers zoals Nederland gevestigd waren, moesten de status en ambities van België in China communiceren.

2. ONTWERPEN VOOR HET DIPLOMATIEKE BEDRIJF: REPRESENTATIE ALS CENTRALE FUNCTIE

De Vinck beschreef in zijn brieven aan minister de Favereau aan de vooravond van de Bokseropstand niet enkel het belang van een centrale locatie, maar ook die van de architectuur: de materiële dimensie van de Belgische representatie. Hij onderstreepte de nood aan het voorzien van een grandioos architectuur ensemble voor het Belgische diplomatieke corps, omdat "le cerveau du Chinois n'est pas fait comme le nôtre, et les impressions, qu'il reçoit n'ont qu'un rapport éloigné avec celles qui pourraient frapper celui d'un Eu-

⁴⁷ AKP, dossier 559, nota.

⁴⁸ Huskens, 100-102.

ropéen. Le Chinois vous juge surtout sur la grandeur de la maison que vous occupez, sur le nombre plus ou moins grande de vos domestiques, ou sur la beauté de votre équipage.” Uiterlijk vertoon was een belangrijke factor voor een succesvolle missie, indien niet, aldus de Vinck, “le Chinois n'hésitera pas à dire que le pays qu'il représente ne doit être qu'un unité négligeable, sans puissance et surtout sans richesses. Il ne sera pas tenté de traiter avec vous, et s'en ira chez le voisin, plus riche et mieux installé.”⁴⁹

Hoewel de Vinck deze argumenten neerpende met als doel een betere representatie voor de consul in Shanghai te verzekeren, geeft het een unieke inkijk in het belang van architectuur en representatie in China, die gekoppeld werden aan de raciale vooroordelen en superioriteitsgevoel die gedeeld werden door de Westerlingen aanwezig in China en andere overzeese gebieden: de nood aan uiterlijk vetoon en een verhoogde materiële representatie werd toegeschreven aan de minder verijnde natuur van de Chinese bevolking. Daarnaast vergeleek de Vinck ook het personeelsbestand, verloning en representatiekosten van alle aanwezige consulaten in Shanghai, waarbij hij extra aandacht besteedde aan de reeks van kleinere spelers in China, waarbij de respectievelijke overheden hun diplomaten financieel beter ondersteunden: Denemarken, Spanje, Nederland en Portugal.⁵⁰ Martinez-Robles conceptualiseerde deze kleinere spelers als perifere machten in China, en toonde aan dat hoewel gekend is dat de koloniale activiteiten en formaties van Westerse spelers in China zeer divers waren, vooral die van de grootmachten het onderwerp waren van wetenschappelijk onderzoek.⁵¹ De Vinck hintte echter dat België toch veel grotere belangen en ambities te vertegenwoordigen had dan de selectie landen waarmee hij de materiële positie vergeleek.⁵² Hoewel gebonden door zijn neutraliteitsprincipe in Europa, was België uitgegroeid tot een industriële grootmacht op wereldniveau en hadden ze een reeks belangrijke opdrachten in China in de wacht had gesleept zoals de spoorlijn Beijing-Hankou, waarbij ze zich als volwaardige partner van onder andere Frankrijk zagen in deze internationale samenwerkingsverbanden.⁵³ Daarnaast had het merendeel van de consuls in Shanghai een vast gebouw ter beschikking dat betaald en bemeubeld werd op kosten van de zendende overheid, een luxe die geen enkele Belgische diplomaat in China had, zelfs niet in Beijing. Niet enkel de diplomatieke rank maar ook de gebrekkige materiële representatie plaatsten de Belgische gezant in Shanghai in een “veritable situation d’infériorité vis-a-vis de tous ses collègues.”⁵⁴

⁴⁹ DAB, 1123, personeelsdossier E. J. H. Francqui. de Vinck aan minister de Favereau, 20 juni 1899.

⁵⁰ DAB, 1123, personeelsdossier E. J. H. Francqui. De Vinck aan minister de Favereau, 20 juni 1899.

⁵¹ Martinez-Roblez, 1225.

⁵² DAB, 1123, personeelsdossier E. J. H. Francqui. De Vinck aan minister de Favereau, 20 juni 1899.

⁵³ Voor meer informatie, zie Ginette Kurgan-van Hentenryk, *Léopold II et les groupes financiers belges en Chine: la politique royale et ses prolongements (1895–1914)* (Bruxelles: Palais des Académies, 1972).

⁵⁴ DAB, 1123, personeelsdossier E. J. H. Francqui. De Vinck aan minister de Favereau, 20 juni 1899.

Toen na de Boksteropstand dan het project voor de nieuwe Belgische legatie 3.0 werd uitgewerkt, zou architectuur bovenop de prioriteitenlijst komen te staan en strategisch ingezet worden om een groots, monumentaal kader te creëren om zo de ambities en belangen van België als belangrijke industriële macht in China uit te stralen. Hierbij werden de tactieken van visuele manifestaties gebruikt die reeds decennia door de grootmachten gehanteerd werden, zoals bijvoorbeeld de Franse esthetische architecturale expressie in hun diplomatieke en religieuze missiegebouwen in China.⁵⁵ De centrale actoren die dit project opvolgden, zowel minister de Favereau en Davignon, als diplomaten ter plaatse Joostens en de Vinck, en later ook Cartier de Marchienne en Grenier, namen geen genoegen meer met de bescheiden, anonieme vernaculaire architectuur, maar exporteerde Westerse architectuurprincipes. De nieuwe Belgische compound opteerde voor stenen architectuur in een ommuurde, beveiligde site met poortgebouw, barakken en vier ruime paviljoenen met terrassen die het centraal geplaatste en monumentale neo-Vlaamse renaissancekasteel omkaderden. (zie afbeelding 11 en 12) Naast de verhuis van de periferie naar het hart van de Legatiewijk, manifesteerde België zich ook visueel als een centrale actor te midden van de andere diplomatieke compounds door het overnemen van een gelijkaardig plan.

Afbeelding 11: Recente foto van één van de paviljoenen na renovatie.

⁵⁵ Antony E. Clark, *China Gothic*, 11.

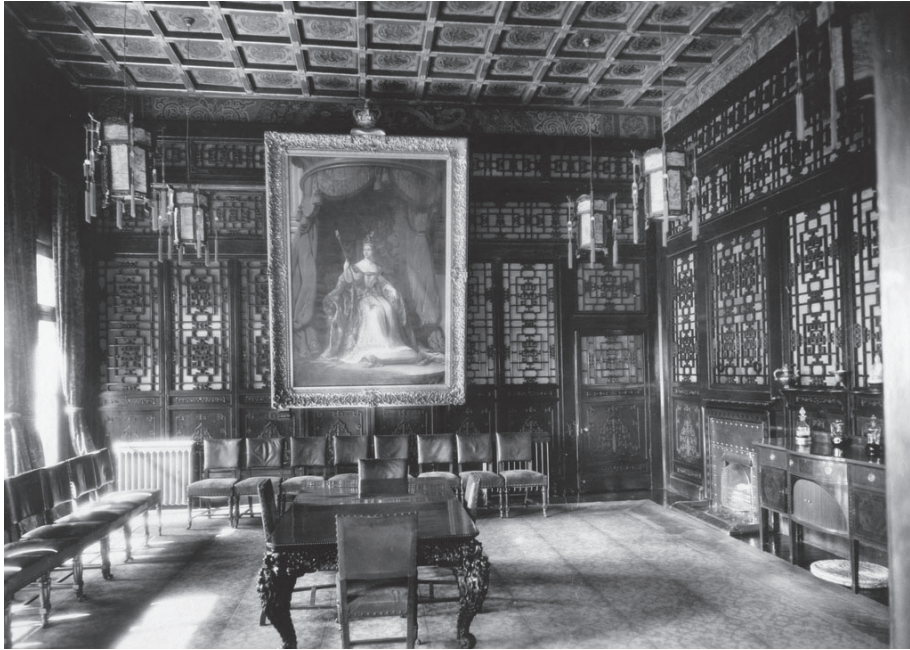
Afbeelding 12: Recente foto van één van de paviljoenen na renovatie.

De nieuwe compound voorzag dus ook in voldoende accommodatie en kantoorruimte voor het snel groeiende personeelsbestand (de paviljoenen) én een aantal grote, representatieve ruimtes in het centraal geplaatste kasteel of *hôtel du Ministre*. Daarmee werd aan de noden van een tweede aspect van ‘representatie’ tegemoet gekomen: het ontvangen en entertainen van hooggeplaatste gasten op diners, recepties en andere sociale gelegenheden.⁵⁶ Dit was immers een gebrek van de vorige Belgische gebouwen en een grote nood voor het faciliteren van de hechte Westerse samenleving in Beijing. Graaf de Noidans-Calf hekelde in 1880 reeds de te kleine ontvangstruimtes van legatiegebouw 1.0: het salon en de eetkamer waren elk slechts twaalf vierkante meter groot, te klein om zelfs een bescheiden receptie te organiseren.⁵⁷ Hoewel de ruimtes van legatiegebouw 2.0 iets ruimer lijken (zie afbeelding 6, 7 en 8), bleven ze vrij bescheiden, zeker in vergelijking met de pracht en praal van de rijkelijk gedecoreerde ruimtes in de andere compounds, zoals bijvoorbeeld de eetzaal van de Britse legatie. (zie afbeelding 13)

⁵⁶ Fülcher, 20-24; Hort, 579-582.

⁵⁷ DAB, 234, Noidan-Calf aan Frère-Orban, 26 maart 1880. Het grondplan (zie afbeelding 3) werd door de minister aan de Noidans-Calf gestuurd ter voorbereiding van zijn verblijf waardoor hij een kamerverdeling en inventaris van het nodige meubilair kon opmaken voor zijn grote gezin dat mee naar Beijing zou reizen.

Afbeelding 13: Eetzaal in de voormalige Britse legatie in Beijing.

De Belgische diplomaten hadden nood aan een prestigieus kader om zichzelf, en daarmee ook het Belgische koningshuis, zo waardig mogelijk volgens de regels van het decorum te representeren naar de steeds groeiende diplomatieke gemeenschap, lokale overheden en uitgeweken landgenoten toe. De ruimtes van legatiegebouw 3.0 en specifiek het kasteel waren veel groter en luxueus ingericht met imposante inkomhal met Belgische, keramische tegels en eikenhouten staatsietrap (zie afbeelding 14), hoge plafonds en het gebruik van rijkelijke materialen zoals natuursteen, marmer en eikenhouten lambriseringsen.⁵⁸ (zie afbeelding 15) Volgens een artikel in de *Gazette de Charleroi*, waren “les appartements ... meublés avec luxe, à la demande même du Roi, qui entend prouver aux Chinois que la Belgique est un pays riche, grand par sa force industrielle, s’il est petit par le territoire.”⁵⁹ Materiële representatie moest de status van het land weerspiegelen, en Leopold II zou volgens deze bron betrokken zijn in het verzekeren van een prestigieus kader voor zijn diplomatieke vertegenwoordigers.

⁵⁸ Thomas Coomans de Brachène, ‘Des rives de Sambre à l’Empire du milieu’ in *Ma Terre volume 3 – Vies de Châteaux*, (RTBF, Institut du Patrimoine Wallon, 2012).

⁵⁹ *Gazette de Charleroi*, donderdag 11 september 1902, jaargang 25, nr. 254, 2.

Afbeelding 14: Inkomhal van het Hôtel du Ministre, Belgisch legatiegebouw 3.0.**Afbeelding 15: Lambrisering in eikenhout uitgevoerd door het Belgische bedrijf De Waele.**

Het hoofdgebouw en de paviljoenen werden naast een prestigieuze inrichting ook voorzien van een hoge graad van comfort, zoals modern sanitair en verwarmingsinstallaties. Het enige bewaarde plan dateert uit 1908 en documenteert de installatie van de badkamers in de paviljoenen.⁶⁰ (zie afbeelding 16) Deze technieken waren niet ter plaatse aanwezig en waarschijnlijk, net zoals bij het contemporaine project van het Belgische Consulaat-Generaal in Seoul (zie hoofdstuk 3), vanuit België naar daar verscheept. De vier paviljoenen in de Belgische compound in Beijing zijn allen verschillend in plan en opbouw maar hebben gemeenschappelijke kenmerken zoals de materiaalkeuze en volumewerking, en vonden hun inspiratie in het bungalowtype. Chang en King toonden reeds aan

⁶⁰ DAB, 108, grondplan van paviljoen A en diens loodgieterij, 24 mei 1907.

dat tropische architectuur zoals het bungalowtype, niet gelezen moeten worden als een “depoliticized entity but as a power-knowledge configuration inextricably linked to asymmetrical colonial power relations.”⁶¹ De bungalow als type gaat terug tot de achttiende eeuw en werd onder het Britse rijk ontwikkeld tot type van representatieve accommodatie voor leden van de koloniale klasse in India, maar op termijn ook geïntroduceerd in andere delen van het Britse rijk en overzeese ‘tropische’ gebieden met een Westerse gemeenschap en ongelijke machtsverhoudingen. De bungalow groeide uit tot een globaal fenomeen, waarbij het zich verspreidde in de schoot van de globalisering en vrije markteconomie naar andere delen in bijvoorbeeld Azië, Australië en Afrika, en in de twintigste eeuw een nieuwe invulling kreeg in de moderne architectuur als suburbane residentie of *summer cottage* in de Westerse landen.⁶² De precieze definiëring en invulling van de bungalow varieerde doorheen deze verschillende contexten en gebruiken. In de vroegste, zeventiende-eeuwse gebruiken stond de “Europese bungalow” voor een “form of dwelling occupied by a racial and cultural group living in India under the political and economic conditions of colonialism,” en ook de bungalows geïntroduceerd in Afrika als “suitable for European residence in the tropics,” kenmerkten zich door raciale, culturele en geografische criteria om dit type te definiëren.⁶³ De bungalow was veelal gelegen in een compound of plot, bewoond door een familie of gezin en bediend door een groot en goedkoop lokaal personeelsbestand. De bungalow was dus reeds rond de eeuwwisseling een gekend type van ‘tropische architectuur’ dat gefundeerd was op de economische, sociale en politieke macht van diens bewoners ten opzichte van de lokale gemeenschap, en sterk gevoed door een raciaal en koloniaal, maar ook medisch discours.⁶⁴

Hoewel deze context verschillend is dan de semi-koloniale context die China kenmerkte in de lange negentiende eeuw, bestonden gelijkaardige asymmetrische machtsverhoudingen tussen de lokale en Westerse bevolking in China, en hadden deze laatste andere verwachtingen en een superioriteitsgevoel rond huisvesting, hygiëne en comfort. Ook hier in de Belgische gebouwen werd veel belang gehecht aan modern comfort en hygiëne, en dat in contrast met de lokale cultuur en gewoontes, zoals de eerdere uitspraken van de Belgische diplomaten en Favier illustreerden, maar ook de anekdote van Marguerite Yourcenar in *Souvenirs Pieux* (1974) waarbij de Chinese prinsessen een filmvertoning in de Belgische legatie uitslopen en verwonderd waren door het geluid van een schijnbaar banaal spoeltoilet.

⁶¹ Jiat-Hwee Chang en Anthony D. King, “Towards a genealogy of tropical architecture: Historical fragments of power-knowledge, built environment and climate in the British colonial territories,” *Singapore Journal of Tropical Geography*, 32, nr. 3 (november 2011): 283.

⁶² King, *The Bungalow. The Production of a Global Culture* (New York: Oxford University Press, 1995), 2.

⁶³ King, *The Bungalow*, 1-2.

⁶⁴ Chang en King, “Towards a genealogy of tropical architecture,” 283-285, 292; King, *The Bungalow*, 15.

Typisch voor deze bungalowarchitectuur was ook het gebruik van veranda's, symbolisch voor de *colonial tropical lifestyle*. In de koloniale bungalows symboliseerde de toevoeging van dergelijke veranda dat de bewoners van hun normale habitat zich moesten acclimatiseren aan de verschillende weersomstandigheden en culturele verwachtingen ten opzichte van hun thuisland.⁶⁵ Ook bij de vier Belgische paviljoenen waren oorspronkelijk veranda's aanwezig als intrinsiek onderdeel van het ontwerp. Deze werden later in 1919 afgebroken en omgevormd tot open terrassen vanwege houtrot.⁶⁶ (zie afbeelding 15) Ook bij het hoofdgebouw werden aan de voorgevel aan de galerijen op het gelijkvloers tijdelijke schaduwelementen geplaatst.⁶⁷ (zie afbeelding 16) Daarnaast werden in de paviljoenen en het hoofdgebouw ook andere elementen geïnstalleerd zoals elektriciteit, verlichting, een bel en later ook telefonie, die een zekere graad van luxe en comfort moest verzekeren en, net zoals de badkamerinstallatie en de hygiënische standaarden, de 'superieure' Westerse wooncultuur en medische wetenschappen importeerde naar onder andere China als onderdeel van een technologische 'beschavingsmissie' en medische revolutie in de mondialisering van het kapitalisme, die ook mee de legitimiteit van het (semi-)koloniale regime moesten onderschrijven.⁶⁸

Dat superioriteitsgevoel, maar ook de argwaan en angst voor verdere opstanden en agressie naar Westerlingen toe, informeerden daarnaast ook de keuze voor monumentale architectuur. Net zoals de militaire aanwezigheid van de gezantschapswacht, werd architectuur en diens monumentaliteit geconcipieerd als een afschrikkingsmechanisme. Hoewel de correspondentie omtrent de bouw van de compound in Beijing niet bewaard is, biedt de motivatie van consul Albert Disière inzicht in het denken over architectuur. Hij probeerde namelijk minister Davignon te overtuigen over de toegevoegde waarde van architectuur en dus noodzaak van een Belgisch consulaatsgebouw in de concessie van in Tianjin. In 1901 verkreeg België een territoriale concessie in Tianjin, waar reeds ongeveer 1500 lokale inwoners aanwezig waren in het dorp Tachiku. Het ministerie begon vanaf 1907 na te denken over de bouw van een eigen consulaat in deze concessie, in plaats van een huurwoning in de Britse concessie. Hoewel de Belgische concessie veraf lag van het centrum van Tianjin, werd overwogen zelf een consulaat te bouwen met als argument dat een eigen zetel van macht in de concessie een boodschap zou sturen naar de lokale, Chinese burgers die onder Belgisch bevel stonden en "leur inspirer le respect de la Belgique sinon cette population turbulente de Tachiku belge deviendrait non gouvernable." Het gebouw zou respect afdwingen voor de Belgische aanwezigheid, en de lokale

⁶⁵ Chang en King, 286; King, *The Bungalow*, Appendix A: An architectural note on the term 'veranda', 265-267.

⁶⁶ DAB, 108, map VII, 7 en 10 januari 1919; Algemeen Rijksarchief, fonds van het Rekenhof, I 572, dossier 2509, 3472 en 3486, meerdere rekeningafschriften voor onder andere aankoop meubilair, schilderwerken, interieurafwerking en de installatie van elektriciteit in de periode 1905-1909.

⁶⁷ Sectie van de gedigitaliseerde glasplaat, foto van het Hôtel du Ministre circa 1905, onderdeel van de collectie glasplaten van Adolphe en Philippe Spruyt, bewaard in de UGent bibliotheek, BIB.GLAS.010001.

⁶⁸ Osterhammel, *Transformation of the world*, "Living standards," 183-184, 189-190, 195-197.

burgers in het gareel houden door macht uit te stralen – althans, dat was de ambitie want het project werd nooit gerealiseerd.⁶⁹

Opvallend is dat hier een extra betekenislaag toegedicht wordt aan (Belgische) diplomatieke architectuur, die afwezig was in eerdere discussies die leidden tot de aankoop van een hôtel voor de Belgische legatie in Istanboel (1900). Daar waren vooral liberale parlementariërs degenen die de klachten van diplomaten over hun huisvesting weergalmden en versterkten in het Parlement. Hun belangrijkste argument was dat voor Belgische handelaars om verder voet aan de grond te krijgen in het Ottomaanse Rijk, dat de Belgische diplomatieke vertegenwoordiging even visueel prominent aanwezig moest zijn in het stadsweefsel, zoals de andere Westerse diplomatieke posten, aangezien “aux yeux des Orientaux l'importance du palais de l'ambassade ou de l'hôtel de la légation est en rapport direct avec l'importance du pays.”⁷⁰ Dit bouwt voort op het idee dat een statige en imposante gevel een zekere status en invloed heeft, en de identiteit van een zelfverzekerde natie uitdraagt. Een tactiek die door vele grootmachten bijvoorbeeld werd toegepast via hun diverse diplomatieke bouw- en aankoopprojecten in de lange negentiende eeuw. De interpretatie van Disière dat monumentaliteit van diplomatieke gebouwen kon dienen als afschrikkingsmechanisme, is een nieuwe betekenislaag die beperkt lijkt te zijn voor de instrumentalisatie van Belgische diplomatieke architectuur in China. Deze visie ligt namelijk in lijn met de militaire macht die in Beijing werd tentoongespreid. Deze diplomaten veronderstelden dat monumentale en representatieve gevels macht en rijkdom uitstraalden en zo het respect en de gehoorzaamheid van de lokale bevolking zouden afdwingen. Representatie werd gezien als een proactieve maatregel om veiligheid te garanderen en verder geweld te ontmoedigen.

Het Ministerie van Buitenlandse Zaken nam van de grootmachten aanwezig in Oost-Azië niet alleen de tactieken van concessies en militaire aanwezigheid, maar ook het inzetten van monumentale architectuur als representatiemechanisme over. Volgens de Franse diplomaat Collin de Plancy, gestationeerd in Beijing en later Seoul, intervenieerde Leopold II persoonlijk bij de Belgische overheid om de nodige budgetten vrij te maken voor het bouwproject in Seoul, zodat België onder dezelfde condities als de vertegenwoordigers van de grootmachten gehuisvest was.⁷¹ Niet enkel België maar ook de andere grootmachten in Beijing investeerden in het uitbreiden van hun compounds met imposante ge-

⁶⁹ DAB, personeelsdossier 1313, Consulaat Tientsin, brief van consul Albert Disière aan minister van Buitenlandse Zaken Davignon, 14 december 1907.

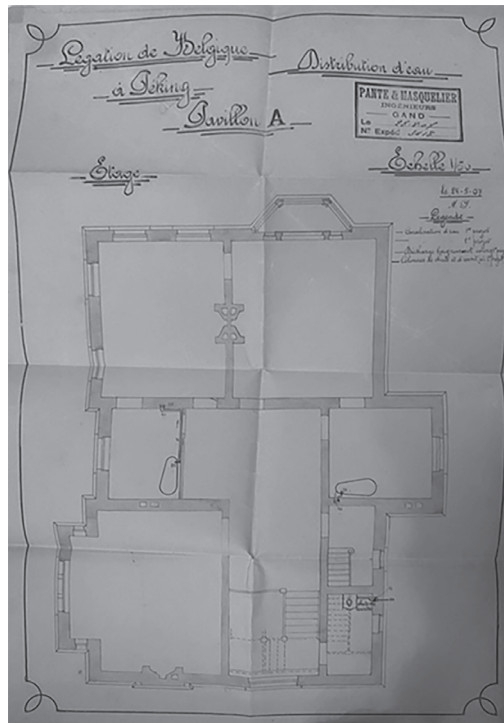
⁷⁰ DAB, 398, krantenknipsel uit een Franstalige, Belgische krant zonder vermelding van krant of datum van uitgave. Het artikel bekritiseerde Neyt en zijn tekortkomende representatie van de Belgische belangen in het Ottomaanse Rijk.

⁷¹ MAE, Correspondance politique et commerciale, nouvelle série, Corée 10 “Etrangers en Corée (1902-1904),” Collin de Plancy aan Delcassé, 20 juli 1903; dank aan Adrien Carbonnet om mij op deze bron te wijzen, zie ook Adrien Carbonnet, “The history of the Belgium-Korean Treaty of 1901 through the Belgian Diplomatic Archives,” in *Korean Treasures in Belgium (re)discovered. Celadons, Folding Screens, and Diplomatic Archives*, tentoonstellingscatalogus (Brussels: Korean Culture Center Brussels, 2022), 53.

bouwen in westerse neostijlen, en illustreren het polariserende en verhardende van de politieke relaties tussen de westerse mogendheden en hun diplomatieke vertegenwoordigers versus het Chinese hof, maar ook de architecturale competitie tussen de mogendheden onderling. Aangezien Leopold II zeer betrokken was bij de expansie van de Belgische belangen in China, en persoonlijk een architect benaderd zou hebben voor het project in Beijing (zie pagina 128), lijkt het niet onwaarschijnlijk dat hij via zijn persoonlijke connecties met belangrijke actoren in het ministerie ervoor zorgde dat de herstelbetalingen in grote mate gebruikt werden om ook in Beijing, net zoals in Seoul, België op gelijkaardige voet met andere landen materieel te representeren.

De verhoogde representativiteit van de nieuwe Belgische legatie 3.0 was dus niet enkel te danken aan de meer centrale locatie in de locatiewijk, maar ook aan de creatie van een monumentaal architecturaal kader. (zie afbeelding 17) Het centraal plaatsen van de representatieve ontvangstruimtes in het kasteel en deze voorzien van een luxueus interieur met rijkelijke materialen, decoratie en modern comfort projecteerden de status en levensstijl van diens bewoners en waren conform de verwachtingen rond prestige en decorum. De schaal en monumentaliteit van dit project gingen echter nog een stap verder en moesten de status van België als (militaire) macht gelijkwaardig aan de andere grootmachten in Beijing visualiseren.

Afbeelding 16: Grondplan van paviljoen A en de loodgieterij.

Afbeelding 17: Sectie van de gedigitaliseerde glasplaat, foto van het Hôtel du Ministre circa 1905, onderdeel van de collectie glasplaten van Adolphe en Philippe Spruyt.

3. EXPORT VAN EEN NATIONALE IDENTITEIT IN CHINA?

Zoals reeds aangehaald is de precieze rol van Leopold II, de Favereau en de diplomaten op post in de conceptie van dit project onduidelijk aangezien belangrijke delen correspondentie omtrent de keuze van de architect, het ontwerp en de organisatie van de werf niet overgeleverd werden in Belgische archiefcollecties of in dat van de Belgische ambassade te Beijing. Deze laatste sectie bespreekt achtereenvolgens de materialiteit, de architect en architectuurstijl van de Belgische compound in Beijing, en om de lacunes in het bronnenmateriaal te overkomen, steunt het daarbij vooral op archiefmateriaal en inzichten van het project in Seoul (1902-1907). De veronderstelling hier is dat terugkerende actoren zoals de Favereau en Leopold II een gedeelde visie uitwerkten doorheen deze projecten.

Volgens de 'legende' zou het kasteel een kopie zijn van het familiekaasteel van diplomaat Emile de Cartier de Marchienne en opgetrokken zijn met Belgische materialen die vanuit België naar Beijing verscheept werden.⁷² Het merkwaardige neo-Vlaamse renaissance kasteel en zijn onduidelijke

⁷² DAB, 62, personeelsdossier E. de Cartier de Marchienne, opgesteld door G. Fortemps, 6 juli 1997. De Cartier is als secretaris aanwezig in Beijing van 26 april 1898 tot 24 mei 1900. Tijdens de Bokseropstand blijft hij aanwezig in Shanghai als communicatiekanaal voor het ministerie. Van 29 november 1901 tot 15 september 1902 is hij aanwezig als zaakgelastigde ter vervanging van Joostens die in Brussel de organisatie en ontwerp van de legatie opvolgt. Toen hij op 11 oktober 1910 weer in Beijing arriveerde, was de legatie reeds afgewerkt en instapklaar.

ontstaansgeschiedenis als een Belgisch exportproduct blijven verbazing en verwondering opwekken. Deze twee elementen zijn terug te traceren tot het werk *Souvenirs Pieux* van Marguerite Yourcenar die over haar oom Emile de Cartier de Marchienne verhaalde.⁷³ Baekelandt ontcrachtte eerder al bepaalde passages uit dit werk.⁷⁴ Dit trekt eveneens de geloofwaardigheid in vraag van de bewering dat het gebouw “serait construite à l’instar de Marchienne; non seulement des plans, mais des briques et des ardoises arrivèrent de Belgique par colis numérotés.” Onderzoek in situ door prof. dr. Thomas Coomans de Brachène toonde reeds aan dat het gebouw geen identieke kopie was maar wel gelijkaardige kenmerken vertoonde, eigen aan de neo-Vlaamse renaissance. Hij stelde tevens vast dat het kasteel inderdaad met (deels) Belgische materialen gebouwd werd: de houten dakconstructie, spoelbakken en bijvoorbeeld metalen elementen waren van Belgische makelij.⁷⁵

Van het project in Beijing werden geen materiaallijsten of inventaris van de verscheepte kisten werden overgeleverd. Het is onduidelijk of alle materialen uit België kwamen en deze de enige zijn die de tand des tijds overleefd hebben; of dat het aanbod van de lokale bouwmarkt aangevuld werd met een selectie Belgische materialen. Het contemporaine bouwproject van het consulaat-generaal in Seoul (1903-1907) geeft meer inzicht in hoe het Ministerie van Buitenlandse Zaken nadacht over de materiaalkeuze en de symbolische betekenis van deze ‘Belgische’ materialiteit. Om de Belgische industrie te promoten in het onafhankelijke Korea, werden Belgische bedrijven door het Ministerie van Openbare Werken gevraagd offertes in te sturen. De lijst van materialen voor Seoul werd samengesteld door medewerker Charles Lagasse-de Locht (1845-1937), secretaris-generaal van het Ministerie van Openbare Werken en Directeur-Generaal van de Administratie Bruggen en Wegen. Twee zendingen, 104 kisten op 10 juni 1905 en 65 kisten op 8 juli 1905, werden van Antwerpen naar Chemulpo verscheept door het Antwerpse transportbedrijf Tonnelier.⁷⁶ Wanneer het project vertraging opliep door het uitbreken van de Russisch-Japanse oorlog in 1904, verzekerde consul Vincart in samenwerking met zijn collega’s in China dat het Duitse bedrijf Meyer & Co de Belgische bouwmaterialen in zijn loods in Shanghai kan opslaan totdat transport naar Chemulpo mogelijk werd.⁷⁷ Het bedrijf Meyer & Co was één van de terreinhouders in de Belgische concessie in Tianjin en had zo een direct contact met het Belgische diplomatieke personeel.⁷⁸

⁷³ Marguerite Yourcenar, *Souvenirs Pieux*, 92-93.

⁷⁴ Frans Baekelandt, ‘Het kasteel van Marchienne in China,’ *Bulletin van de Vereniging van de adel van het Koninkrijk België* vzw 252, (oktober 2007): 45-55.

⁷⁵ Thomas Coomans de Brachène, ‘Des rives de Sambre à l’Empire du milieu’ in *Ma Terre volume 3 – Vies de Châteaux*, (RTBF, Institut du Patrimoine Wallon, 2012).

⁷⁶ Algemeen Rijksarchief, Rekenhof, I 572, dossier 2429.

⁷⁷ DAB, 1243, VIII Seoul, Vincart aan de Favereau, 2 juni 1904.

⁷⁸ DAB, correspondentie in dossier 10.550 en 10.551, map 7.

Oorspronkelijk wou het Ministerie van Buitenlandse Zaken alle materialen vanuit België naar Korea verscheppen. Om de kostprijs te drukken, werden de meest volumineuze bouwmaterialen zoals baksteen en kalksteen vervangen door materiaal met gelijkaardige kleurschakeringen, aangekocht bij lokale, Japanse bouwbedrijven. Niettemin werd het diplomatieke gebouw een staalkaart van de Belgische industrie: staalelementen van *La Providence*, decoratieve keramieken vloertegels van *La Compagnie Générale des Produits Céramiques (St.-Ghislain)*, marmeren tegels en schoorsteenmantels van de *Société Anonyme des Marbres de Merbes-le-Château*; glazen ramen van de *Société des Glaces de Courcelles*; eikenhouten parketvloeren en deuren van *La Société Anonyme Louis De Waele*; de installatie van de badkamers met badkamer door *Vanderborgt et fils*, ten slotte werd het interieur van de ontvangstruimtes gedecoreerd met gipsen van ornamentist Coosemans.⁷⁹ Deze laatste werkte al vaker samen met het Ministerie van Openbare Werken, zoals bij de afwerking en decoratie van het Ministerie van Spoorwegen (1889-1892).⁸⁰ De visie van de betrokken actoren was dat nieuwe partners die op het consulaat arriveerden om handelsakkoorden te bespreken, zelf de materialen gebruikt in het gebouw konden waarnemen en zo overtuigd zouden worden van de kwaliteit van de Belgische bouwmaterialen en industrie. Een vorm van *product placement* in architectuur als het ware.

Op het moment dat dit consulaat-generaal in Seoul gebouwd en geopend werd, was de planning van de compound in Beijing nog steeds gaande. Onderzoek van Coomans toont aan dat de plannen door diplomaat Joostens in 1902 tijdens zijn verblijf in Brussel werden getoond en goedgekeurd door minister de Favereau. De barakken en paviljoenen werden tussen 1902 en 1905 werden grotendeels afgewerkt en de residentie tussen 1904 en 1910.⁸¹ Gelet dat het project van Seoul tussen 1903 en 1907 gepland en afgewerkt werd, konden de actoren voortbouwen op eerdere discussies en afspraken omtrent materialiteit van diplomatieke architectuur. De rol van Belgische producten in Seoul werd hoogstwaarschijnlijk geconcipieerd in analogie met het project van Beijing, een post die veel belangrijker was voor het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Het is niet duidelijk of bij Beijing ook gesnoeid werd in de hoeveelheid materiaal dat uit België verscheept werd om kosten te besparen. De post was in ieder geval veel prominenter en de herstelbetalingen konden ingezet wor-

⁷⁹ DAB, 1243, dossier VIII Seoul, folio 60, 116, 135. Voor meer informatie, zie Charlotte Rottiers, Anne-Françoise Morel en Fredie Floré, "On the verge of neo-imperialism and neutrality. The construction of the Belgian Consulate-General in Seoul (1903-1907)," *Fabrications*, themanummer "The Architecture of State and Statelessness", (maart 2023), DOI: 10.1080/10331867.2023.2184081.

⁸⁰ ARA, I 495 Inventaris van het archief van het Ministerie van Openbare Werken. Bestuur der Gebouwen. Kaarten en plattegronden van rijksgebouwen, 1860-1982, dossier 116, Ministerie van Spoorwegen, Posterijen en Telegrafie (Leuvenseweg), 1888; Hugo Lettens, "De firma Goyers en de geveldecoratie van het Museum voor Oude Kunst in 1894-'98," *Bulletin Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*, (1992-1993): 155, 157.

⁸¹ Thomas Coomans de Brachène, *The Former Belgian Legation Building at Beijing: Its Origin, Meaning and Use*, historische nota, 12 februari 2012.

den om de kosten te dekken, waardoor geen goedkeuring van het Parlement verkregen moest worden en het Ministerie van Buitenlandse Zaken meer bewegingsvrijheid had om in dit project te investeren. Voor het project van Seoul werd in 1903 174 000 Belgische frank vrijgemaakt door de Belgische overheid.⁸² De herstelbetalingen waren echter sneller dan verwacht opgesoupeerd. In 1908 werd bericht dat van het oorspronkelijke herstelbetaling van 2 237 992,16 Belgische franken, slechts 108 000 frank overbleef. Van dit budget moesten nog meubels voor alle gebouwen aangekocht worden, alsook de afwerking van de interieurdecoratie van de residentie met (marmeren) schouwen, schilderijen en portretten van de Koninklijke Familie. De rest van het budget werd reeds uitgegeven aan de compound in Beijing en de aankoop van terreinen en een gebouw in Shanghai; andere geplande projecten in de bredere Belgische diplomatieke bouwpolitiek in China, zoals een zomerverblijf in Pei Tai Ho of consulaatsgebouw in Hankou of Tianjin, waren dus niet meer mogelijk.⁸³ Hoewel het budget dus niet oneindig was, was het aanzienlijk groter dan dat van Seoul, in combinatie met het belang van de post binnen het diplomatieke netwerk van België, is het waarschijnlijk dat een groter aandeel materialen uit België naar China verscheept werden. Anderzijds waren een aantal sectoren in China beter ontwikkeld in vergelijking met Korea, en konden sanitaire voorzieningen en bouwmaterialen wel makkelijk ter plaatse aangekocht worden. Of een gelijkaardige afweging zoals in Seoul gemaakt werd en dus volumineuze materialen zoals baksteen in bulk aangekocht werden bij lokale producenten, en eerder lokaal onvindbare materialen voor de nodige graad van luxe en comfort, vanuit België geïmporteerd werden, of niet, kan niet achterhaald worden.

Het is daarnaast ook niet duidelijk of dezelfde bedrijven gecontacteerd werden voor het leveren van materialen in beide projecten. Eén naam duikt op in de bewaarde correspondentie in het project van Beijing: De Waele. Diplomaat Grenier zou met het bedrijf De Waele de inrichting van de paviljoenen uitwerken, aldus een brief uit 1908.⁸⁴ Mogelijk was dit hetzelfde bedrijf dat net zoals in Seoul de houten elementen voor het dak, eikenhouten deuren, lambrisering en parketten voor Beijing leverde. (zie afbeelding 14 en 15)

Net zoals voor het project in Seoul, zou Leopold II persoonlijk een architect benaderd hebben om de plannen te ontwerpen. Midden 1902 rapporteerden enkele krantenartikelen dat het nieuwe legatiegebouw 3.0 ontworpen werd door de Belgische architect Louis Delacenserie (1838-1909).⁸⁵ Anderhalf jaar

⁸² Parlementaire handelingen, verslag van de senaat 1903-1904, het budget werd in twee schijven van elk 87 000 Belgische franken toegekend in de sessies op 21 april 1903 en 5 mei 1904. Ter vergelijking, voor het project in Istanboel werd 335 000 franken toegekend (7 mei 1900) met extra 45 8000 voor de meubilering (21 april 1903), voor de aankoop in Tokio 250 000 franken (21 april 1903) plus 100 150 franken (5 mei 1904).

⁸³ DAB, 1243, map 5, note pour B, 7 maart 1908.

⁸⁴ DAB, 108, VII, *Note pour P*, 11 september 1908.

⁸⁵ *Het Handelsblad van Antwerpen*, zondag 22 en maandag 23 juni 1902, jaargang 85, nr. 146, 1-2; *Gazette de Charleroi*, donderdag 11 september 1902, jaargang 25, nr. 254, 2.

eerder, in december 1900, berichtte voormalig secretaris Leopold Merghe-lyncx bij zijn terugkeer in België nog dat “M. Joostens a fait niveler le terrain, puis il a exprimé à M. de Favereau, ministre des affaires étrangères, son désir de confier l’élaboration des plans à un architecte belge qui pourrait être bien rémunéré ... Aucun de nos compatriotes ne s’est présenté, et il est probable que ces travaux seront confiés à M. Carré.”⁸⁶ Bij gebrek aan een Belgische architect werd dus Charles Émile Carré (1863-1909) ingeschakeld, een Franse architect in dienst van het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken die op dat moment in Beijing was om de wederopbouw- en renovatiewerken van de Franse legatie te overzien, en tegelijkertijd ook de *Club de Pékin* en Russische legatie ontwierp.⁸⁷ De wens voor een Belgische architect als auteur van dit prestigieuze nieuwbouwproject zou echter blijven circuleren binnen het ministerie. Joostens keerde terug naar China in september 1902, en op persoonlijke interventie van Leopold II werd in 1902 Delacenserie gevraagd als penvoerend architect. Het *Handelsblad van Antwerpen* berichtte namelijk: “Op de tentoonstelling te Brugge had de koning een onderhoud met den gekenden bouwmeester Delacenserie. Zijne Majesteit prees zijn werk en vroeg hem een plan voor een nieuw gezantschap te Peking.”⁸⁸ Ook in het project van het consulaat-generaal in Seoul kan de keuze voor architect Alphonse Groothaert naar Leopold II getraceerd worden. Groothaert was bij meerdere van zijn projecten in Brussel betrokken, zoals onder andere de kerk in Laken, en tevens aangesteld bij het Ministerie van Openbare Werken.⁸⁹ Dat Joostens aangaf dat de zoektocht naar een Belgische architect moeilijk verliep, en dat Leopold II persoonlijk één van de hoogst aangeschreven Belgische architecten van dat moment engageerde voor dit project, wijst op een bepaalde samenwerking of tenminste gedeeld visie. Of Leopold II het ontwerpproces zelf verder opvolgde, is niet gekend, al is het waarschijnlijker dat de diplomaten op post en de Favereau de werken opvolgden, zoals dat ook bij andere diplomatieke bouwprojecten het geval was.

Ook de keuze voor de neo-Vlaamse Renaissancestijl werd door het *Handelsblad* aan Leopold II toegedicht. Op Delacenserie’s vraag in welke stijl hij zou ontwerpen, antwoordde Leopold II: “In Vlaamschen stijl, ... dat is de nationale stijl. Gij zult mij een werk leveren dat eer zal doen aan België ...”⁹⁰ De keuze voor de neo-Vlaamse renaissance stijl is betekenisvol, aangezien deze vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw gepromoot werd als een nationale, Belgische architectuurstijl, gebaseerd een eigen, historische architectuurtraditie- en productie. Deze nationale bouwstijl was gegrond in een

⁸⁶ Charles Tytgat, “Retour de Chine. Interview de M. L. Merghelyncx,” *Le XXe Siècle*, 12 December 1900.

⁸⁷ Voor meer informatie over de overheidsopdrachten van Carré, zie Isabelle Dasque, ‘Les hôtels diplomatiques: un instrument de prestige pour la République à l’étranger (1871-1914),’ *Livraisons d’histoire de l’architecture*, nr. 4 (2002): 43-68, specifiek pagina 60.

⁸⁸ *Het Handelsblad van Antwerpen*, zondag 22 en maandag 23 juni 1902, jaargang 85, nr. 146, 1.

⁸⁹ Rottiers, Morel en Floré, “On the Verge of Neo-Imperialism and Neutrality,” 13.

⁹⁰ *Het Handelsblad van Antwerpen*, zondag 22 en maandag 23 juni 1902, jaargang 85, nr. 146, 1.

eigen historische productie en moest de Belgische architectuurpraktijk wegleiden van de grote invloed van het Franse classicisme en zo mee de nieuwe Belgische natie vorm geven. De residentie, het kasteelgebouw, maar ook de paviljoenen vertonen enkele typische kenmerken van de neo-Vlaamse renaissance: materiaalpolychromie met de typische speklagen in het metselwerk met rode baksteen en witte zandsteen, maar ook het gebruik van verschillende trapgevels met dakkapellen.⁹¹ (zie afbeelding 18) Het gebruik van deze stijl in een ontwerp van een Belgische architect, wijst op een export van Belgische identiteit in het buitenland, al moet de vraag gesteld worden of deze bouwstijl als uniek Belgisch gelezen werd door de Chinese gezagsdragers te midden de legatiewijk als amalgaam van Westerse neostijlen; of moest het gebruik van deze nationale stijl eerder de Belgische aanwezigheid ten opzichte van de concurrerende Westerse grootmachten visualiseren?

Afbeelding 18: Zicht op de Belgische legatie vanuit de Rue des Legations

Het beschikken over een imposante residentie en ontvangstruimtes was dan misschien wel een vereiste voor het gepast representeren van de diplomaat volgens de diplomatieke cultuur; maar de expliciete keuze voor een Belgische architect en architectuurstijlen wijzen op de conceptie van een specifiek Belgische dimensie in het ontwerp. De persoonlijke interventie van Leopold II in

⁹¹ Daniela Prina, "De Neo-Vlaamse Renaissance en de decoratieve kunsten. Een kwestie van smaak en van didactische, ideologische en industriële ambities," *Erfgoed Brussel*, speciaal nummer (2016): 66-77; Julie Verhelst en Linda Van Santvoort, *De Neo-Vlaamse-renaissance als nationale stijl? Analyse van het discours omtrent het Belgisch paviljoen van architect Janlet op de wereldtentoonstelling 1878 te Parijs en andere prominente realisaties binnen deze stijl*, Masterproef (Kunstwetenschappen, UGent, 2011); Jos Vandenreeden, 'Neo-Renaissance', in *De 19de eeuw in België: Architectuur en interieurs*, reds. Jos Vandenbreeden, Jacques Evrard, Christine Bastin, en Françoise Dierkens-Aubry (Tiel: Lannoo, 1994), 121-140.

het engageren van een Belgische architect voor dit project en de keuze voor de neo-Vlaamse renaissance stijl, toont niet alleen aan dat dit bouwproject een belangrijke rol toebedeeld kreeg in de Belgische diplomatieke missie in China, maar ook dat architectuur bewust ingezet werd als een instrument van representatie. Waar de materialiteit van het gebouw vooral de deugden van de Belgische industrie moest uitstralen en een economische en mercantiele invalshoek had, moet de keuze voor de neo-Vlaamse renaissance eerder gelezen worden als een politiek statement gericht aan de andere Europese spelers in China, die de verschillende neostijlen en hun nationale inspiraties konden lezen: het kleine België was eveneens een serieuze speler in China waarmee rekening gehouden moest worden.

CONCLUSIE

De nieuwe Belgische legatie in Beijing en specifiek het neo-Vlaamse renaissance kasteel genoten reeds de nodige aandacht. Het is een 'exotische' rariteit die nog steeds fungeert als herinnering aan de Belgische aanwezigheid in China rond de eeuwwisseling. Deze paper toont echter aan dat niet enkel de residentie, maar ook de paviljoenen, barakken en het systeem van de compound essentiële onderdelen zijn om de Belgische diplomatieke representatie in Beijing te onderzoeken. Om de gelaagde betekenissen van het *hôtel du ministre* dus te kunnen doorgronden, moet het neo-Vlaamse renaissance kasteel in de context van de compound geanalyseerd worden.

Meerdere actoren waren in verschillende mate aan zet in dit project, en hadden een gedeelde visie over hoe de materiële representatie van de Belgische diplomaten ingezet kon worden als een instrument om de imperialistische ambities en status van België als industriële macht te onderschrijven. Waarbij de centrale locatie in de legatiewijk, het creëren van een prestigieus, monumentaal kader en de militaire aanwezigheid gericht waren op de politiek-economische legitimiteit, was het gebruik van een Belgische toparchitect, stijl en materialiteit eerder gericht op het exporteren van een Belgische identiteit als culturele representatie. Deze tactieken van representatie waren in verschillende mate gericht op enerzijds de Chinese overheid, en anderzijds op de andere Westerse spelers en grootmachten actief in China, waar België zich via zijn architectuur als gelijke wou representeren. Het onderzoek toonde verder aan dat hoewel Leopold II betrokken was bij enkele belangrijke beslissing zoals het aanstellen van een architect, het project grotendeels tot stand kwam door medewerkers van het Ministerie van Buitenlandse Zaken zoals minister de Favereau en diplomaten op post zoals Joostens en Grenier. De compound in Beijing was onderdeel van een bredere vastgoedpolitiek om België prominenter te vertegenwoordigen bij belangrijke economische partners, maar de schaal van dit project, het grote budget wegens de beschikbare herstelbetalingen en

de bijzondere interesse van Leopold II maakten het tegelijkertijd een unicum of apotheose binnenin deze reeks investeringen in de vooroorlogse periode.

Deze case geeft zo een unieke inkijk in hoe diplomaten en overheidsambtenaren rond de eeuwwisseling diplomatieke architectuur expliciet concipieerden als een instrument van diplomatieke representatie. Deze inzichten zijn cruciaal om de verdere aankoop- en bouwpolitiek van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te analyseren, en specifiek het discours rond het nut en de noodzaak van diplomatieke architectuur voor het neutrale België als industriële grootmacht.

BIBLIOGRAFIE

Afbeelding 1: Postkaart “Pékin – Légation de Belgique”.

Bron: Geraadpleegd op www.memoryofchina.org.

Afbeelding 2: “Das Legationsviertel mit Umgebung,” grondplan van de diplomatieke wijk circa 1900.

0.1: ca. 1877- ca. 1883 locatie Belgische Legatie nr. 1 (vanaf ca. 1885-1900 de Japanse legatie)

0.2: ca. 1887-1900 locatie Belgische legatie nr. 2 (vernield in de Bokseropstand)

0.3: vanaf 1900 locatie Belgische legatie nr. 3, compound met residentie, vier paviljoenen en barakken

Bron: Theodor Ritter von Winterhalder, *Kämpfe in China: Eine Darstellung der Wirren und der Beteiligung von Österreich-Ungarns Seemacht an ihrer Niederwerfung in den Jahren 1900-1901* (Wien: A. Hartleben, 1902), 195.

Afbeelding 3: Grondplan van Belgische legatie nr. 1 in Beijing, gebouwd door de Lazaristenbroeders.

Bron: DAB, personeelsdossier 234, comte de Noidans-Calf.

Afbeelding 4: Lantaarnplaat van de voormalige Belgische legatie 1.0, dan de Japanse legatie, ca. jaren 1880, Romy Hitchcock.

Bron: Romy Hitchcock, Cornell University Library Digital Collections, <https://digital.library.cornell.edu/catalog/ss:24183717>. Het origineel wordt bewaard in de Cornell University Anthropology Collections, catalogusnummer 943.004.167.

Afbeelding 5: Japanse legatie na de renovaties, precieze data onbekend. Rechts ervan staat het *Hotel de Pékin*. Bron: Fotograaf onbekend, uitgegeven in fotoboek “Photographs of Scenic Spots in and Outside the City of Beijing” (1898), geraadpleegd via <https://old.shuge.org/sort/yinxiang/>.

Afbeelding 6: Binnenkoer van het Belgische legatiegebouw 2.0.

Bron: Collectie Collin de Plancy, Franse Ministerie voor Europa en Buitenlandse Zaken, circa 1889, catalogusnummer A000010.

Afbeelding 7: Interieur van het Belgische legatiegebouw 2.0.

Bron: Collectie Collin de Plancy, Franse Ministerie voor Europa en Buitenlandse

Zaken, circa 1889, catalogusnummer A0000012.

Afbeelding 8: Kiosk in de tuin van Belgisch legatiegebouw 2.0, waar Collin de Plancy op bezoek is bij Léon Verhaeghe de Naeyer.

Bron: Collectie Collin de Plancy, Franse Ministerie voor Europa en Buitenlandse Zaken, circa 1889, catalogusnummer A000011.

Afbeelding 9: Postkaart met de ingang van de Belgische compound, jaren 1910.

Bron: Postkaart uitgegeven in Japan door Ots Bros & Co.

Afbeelding 10: Geveltekening en doorsnede van de kazerne op de Belgische compound, met aanduiding van de installatie van de sanitaire infrastructuur.

Bron: DAB, dossier 108, map VII, circa 1919.

Afbeelding 11: Recente foto van één van de paviljoenen na renovatie.

Bron: Lou Xu, “Exploring the former site of the Belgian Embassy,” (探秘 比利时使馆旧址), *SoHu*, 13 maart 2021, https://www.sohu.com/a/455542269_278194.

Afbeelding 12: Recente foto van één van de paviljoenen na renovatie.

Bron: Lou Xu, “Exploring the former site of the Belgian Embassy,” (探秘 比利时使馆旧址), *SoHu*, 13 maart 2021, https://www.sohu.com/a/455542269_278194.

Afbeelding 13: Eetzaal in de voormalige Britse legatie in Beijing.

Bron: Copyright Charlotte Thomas, Ph02-009, Ann Phipps collectie, met dank aan de University of Bristol - Historical Photographs of China, <https://www.hpcbristol.net/visual/ph02-009>.

Afbeelding 14: Inkomhal van het *Hôtel du Ministre*, Belgisch legatiegebouw 3.0.

Bron; Blogpost “Beijing is really a hidden dragon and a crouching tiger - the former site of the Belgian embassy” (北京真是藏龙卧虎——比利时使馆旧址), *Life in reading glasses* (老花镜的生活点滴), gepubliceerd op 11 oktober 2020.

Afbeelding 15: Lambrisering in eikenhout uitgevoerd door het Belgische bedrijf De Waele.

Bron: Blogpost, *Life in reading glasses*, 11 oktober 2020.

Afbeelding 16: Grondplan van paviljoen A en de loodgieterij.

Bron: DAB, personeelsdossier 108.

Afbeelding 17: Sectie van de gedigitaliseerde glasplaat, foto van het *Hôtel du Ministre* circa 1905, onderdeel van de collectie glasplaten van Adolphe en Philippe Spruyt,

Bron: Collectie glasplaten van Adolphe Spruyt en Philippe Spruyt, bwaard in de UGent bibliotheek, BIB.GLAS.010001.

Afbeelding 18: Zicht op de Belgische legatie vanuit de *Rue des Legations*.

Bron: John Zumbrun (1875-1949), geraadpleegd via “Dongjiaomin Alley through the lens of John Zumbrun (out-of-print historical images),” *SoHu.com* gepubliceerd op 14 augustus 2017.

